

Д. С. Гречко

ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДИНИ VII — ПОЧАТКУ III ст. до н. е.

Стаття присвячена періодизації етнокультурної історії населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя протягом скіфського часу. Запропоновано виділення основних етапів розвитку місцевих племен, які мали свої характерні риси та були обумовлені кардинальними змінами етно-політичної ситуації на теренах Східної Європи.

Ключові слова: Дніпровське лісостепове Лівобережжя, скіфський час, періодизація, етнокультурна історія.

Історія населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя скіфського часу досі розглядалась в межах трьох основних періодів¹, які було окреслено на базі розробок попередників О. І. Тереножкіним та В. А. Іллінською: архаїчного або ранньоскіфського (середина VII — VI ст. до н. е.), середньоскіфського (пам'ятки V ст. до н. е.) та пізньоскіфського (IV — початку III ст. до н. е.; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 16). Це також відповідає триетапній періодизації пам'яток Дніпровського лісостепового Правобережжя (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989). Цю періодизацію з деяким уточненням датувань періодів використовують і досі (Пеляшенко 2014; Задніков 2014).

П. Я. Гавриш виділяв основні етапи етнокультурного розвитку племен Лівобережного Лісостепу скіфського часу. Перший, архаїчний період охоплює все VII ст. до н. е. Наприкінці VIII — на початку VII ст. до н. е. кіммерійці починають проникати до Лівобережного Лісо-

степу, у відповідь на що (на думку дослідника) і створюється Книшівське городище. Нова культура скіфського часу формувалась на базі спадку культур доби пізньої бронзи під впливом переселенців з Правобережжя, які заселили Середню Ворсклу. Осілі племена регіону співвідносились дослідником з будинами Геродота (Гавриш 2000, с. 155—156). Другий, ранній етап, починається наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е., коли до регіону проникають іраномовні гелони з Північного Кавказу, які тимчасово підкорюють місцеве будинське населення. Створюється єдиний політичний організм, що супроводжується тісними контактами між кочовиками та землеробами при поступовому відмиранні номадизму. Саме гелони лишили Броварківський некрополь. Саме в цей час збільшується кількість поселень і будується місто Гелон (Більське городище; Гавриш 2000, с. 160). Період завершується наприкінці VI — на початку V ст. до н. е., коли, на думку дослідника у Лісостепу палають пожежі, які П. Я. Гавриш не міг пояснити та не пов'язував їх з персами.

Середній етап (початок V — середина IV ст. до н. е.) характеризувався розквітом племен та завершенням формування будино—гелонської спільноти. Гелони та будини мали, на думку П. Я. Гавриша, тісні, союзницькі відносини зі степовими скіфами. Саме військова могутність лісостепових племен дозволили зберегти їм незалежність. П. Я. Гавриш бачить сліди нападу степовиків, учасників скіфо-македонського конфлікту, на Книшівське городище біля 350—330 рр. до н. е. З цього часу починається четвертий, пізній етап, який характеризувався повною залежністю від степовиків та кризою у всіх сферах життя місцевого населення. Фінал

1. І. І. Ляпушкін розділяв пам'ятки Дніпро-Донецького Лісостепу на культуру зольників VII—VI ст. до н. е. (ранній етап) та IV—III ст. до н. е. (пізній етап) (Ляпушкін 1961, с. 19).

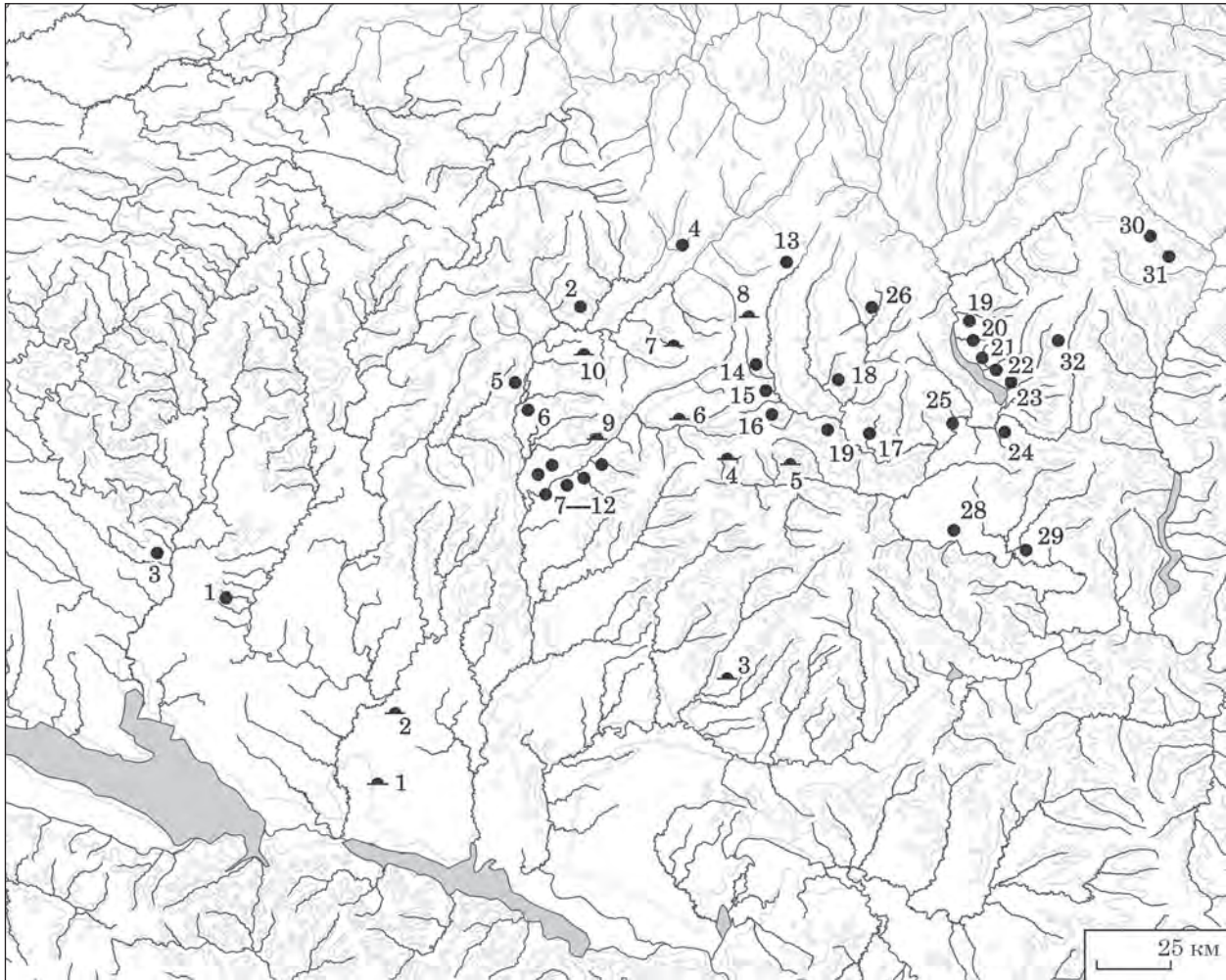

Рис. 1. Поселення та поховання передскіфського часу; **кургани:** 1 — Бутенки; 2 — Шевченкове (Решетилівський р-н Полтавської обл.); 3 — Князева (Лозівський р-н); 4 — Люботин (к. 1 (1999)). 5 — Верхня Гієвка (біля Люботина); 6 — Бідило (водосховище в Краснокутському р-ні); 7 — Куг'єваха (к. 15); 8 — Корбіни Івани (к. 3, Харківська обл., Богодухівський р-н); 9 — Любовка (к. 2, Краснокутський р-н); 10 — Кириківка (Сумська обл., к. 10); **поселення фіналу бондарихинської культури:** 1 — Хорол; 2 — Ницаха; 3 — Засулля (біля м. Лубни); 4 — Баранівка (р. Ворскла, Білгородська обл., РФ); 5 — Буймерівка; 6 — Хухра; 7 — Мала Рублівка; 8 — Зубівка; 9 — Лугове; 10 — Роженко; 11 — уроч. Березовий гай; 12 — хут. Петровського (№ 7—12 по р. Мерла); 13 — с. Уди; 14 — Вікнено; 15 — Рідний Край 1, 3; 16 — Феськи; 17 — Хмарівка (Шмаровка) (№ 13—17 по р. Уди); 18 — м. Харків (Журавлівка 2); 19 — с. Пісаревка (уроч. Шоповка); 20 — Марінчіно; 21 — Новодонівка 2; 22 — Хотомля; 23 — Мартова (№ 19—23 — лівий берег Печенізького водосховища); 24 — Базалівка; 25 — Кицівка; 26 — Травянское 1 (вище Липців на р. Харків); 27 — Безлюдівка (уроч. Ващенков Бор, лівий берег р. Уди); 28 — Червоний Шлях 1 (поруч з Сіверським городищем); 29 — уроч. Велика Тополяха, с. Черкаська Бишкін; 30 — с. Уразово (правий берег Оскола, поруч з Валуйками); 31 — Шелаєва (біля Уразово); 32 — с. Червона Хвиля (городище Веселе 1). За даними Ю. В. Буйнова, основа за Ромашко 2013

історії місцевих племен скіфського часу співпадає із занепадом північнопричорноморської Скіфії на початку III ст. до н. е. Частина місцевих племен могла брати участь у формуванні зарубинецької культури, а частина будинів могла рушити разом зі скіфами до Подунав'я (Гавриш 2000, с. 155—167).

На сьогодні немає єдиного підходу дослідників до періодизації Європейської Скіфії. Різні варіанти періодизації історії населення півдня Східної Європи скіфської доби проаналізував А. Ю. Алексєєв (Алексєєв 2003, с. 15—37). У роботі запропонована власна періодизація історії населення регіону, яка базується на уточненні досліджень попередників, які заклали

фундамент для вирішення цієї проблеми, та на аналізі нових матеріалів.

Населення Дніпровського лісостепо-во Лівобережжя на початку доби раннього заліза. Початок доби раннього заліза співпав із масштабними міграціями значних груп населення та змінами у господарській діяльності (Шрамко І. Б., Буйнов 2012), які кардинально змінили систему розселення племен не тільки у Степу, а й в Лісостепу.

Основний ареал пізньбондарихинських пам'яток (IX — середина VIII ст. до н. е.) обмежувався переважно басейнами річок Сіверський Дінець та Ворскла (рис. 1). В нещодавній роботі Ю. В. Буйнов слушно зауважив,

що в цей час ми маємо справу із синкретичним явищем, бондарихінсько-чорноліською культурою, яка утворилась внаслідок переселення груп чорноліського населення до ареалу бондарихінської культури (Буйнов 2018, с. 21).

Пізнязрубне і бондарихінське населення наприкінці IX — VIII ст. до н. е. покидає Дніпровське лісостепове Лівобережжя, імовірно, під впливом кліматичних змін (Буйнов 2003, с. 11; Махортых 2005, с. 311—312). Ю. В. Буйнов припускає участь носіїв бондарихінської та

лебедівської культур у формуванні юхнівської культури. Бондарихінський компонент дослідник чіткіше бачить у сейминському варіанті, а лебедівський — у Подесенні. На сьогодні роль лебедівського субстрату у формуванні юхнівської культури потребує подальшого вивчення на сучасному рівні знань (Буйнов 2018, с. 34—35).

Після цього, вкрай нечисленне населення регіону було, ймовірно, представлене номадами передскіфського часу (Люботин, Любовка;

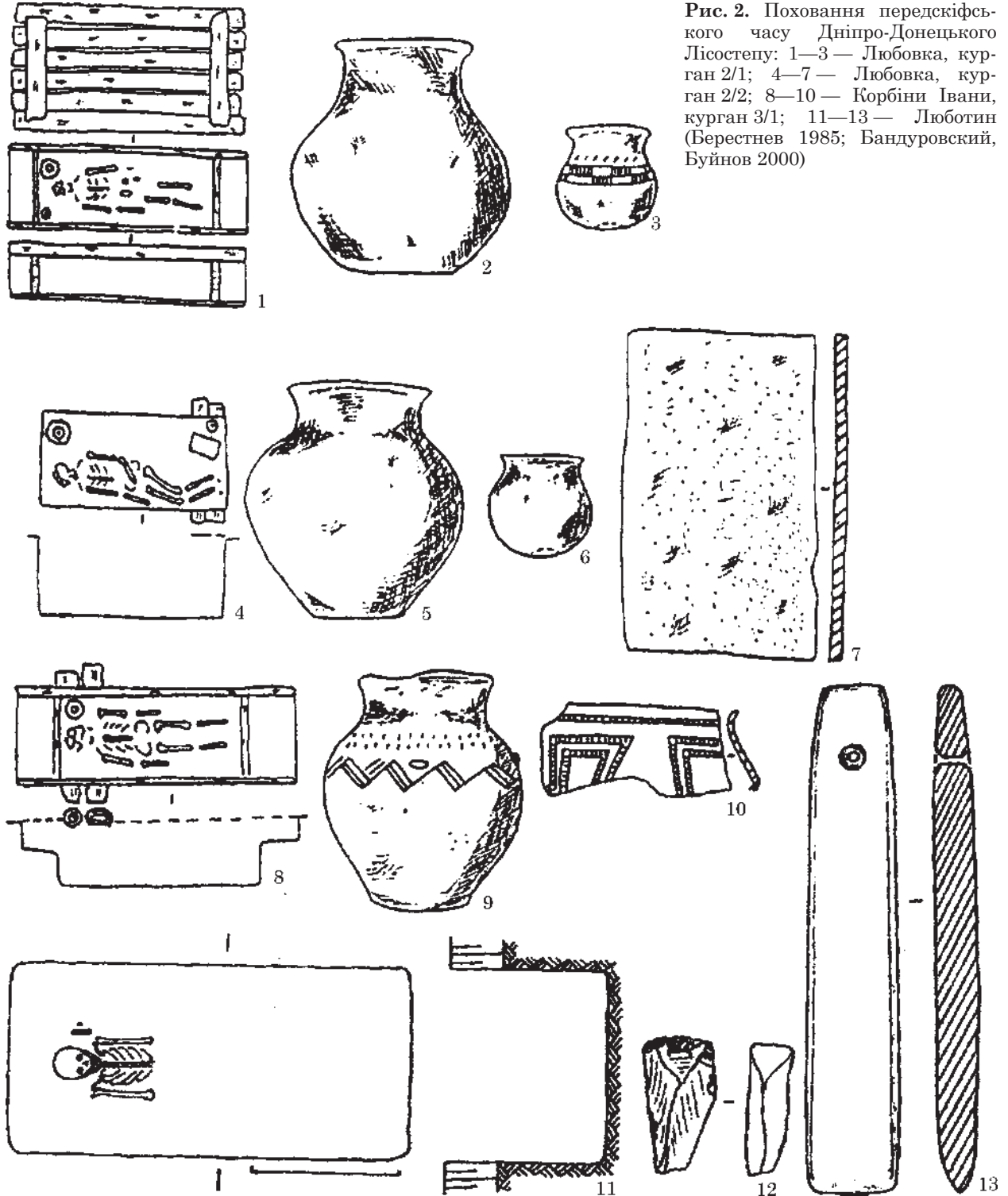

Рис. 2. Поховання передскіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу: 1—3 — Любовка, курган 2/1; 4—7 — Любовка, курган 2/2; 8—10 — Корбіни Івани, курган 3/1; 11—13 — Люботин (Берестнев 1985; Бандуровский, Буйнов 2000)

рис. 1; 2) (Буйнов 2016). На території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя відомо кілька комплексів фінального передскіфського часу (Берестнев 1985). Два впускні поховання 1 і 2 було виявлено в кургані 2 біля с. Любовка на правому березі Мерли, основне поховання відомо під курганом 3 біля с. Корбіни Івани на р. Івани (обидві річки належать басейну Ворскли; рис. 2). Всі три поховання здійснено в ямах зі зрубками, чи у дерев'яному ящику (Любовка курган 2/2). Небіжчиків було покладено випростано, або у трохи зібганому положенні (Любовка курган 2/2) та орієнтовано головою на захід з незначним відхиленням. С. І. Берестнев до цієї групи правомірно відносить ще два поховання, які було виявлено Є. Н. Мельник поблизу с. Кириківка на Ворсклі у 1900—1901 рр. (Мельник 1905; Берестнев 1985, с. 105). Аналогічне поховання (випростане, головою на захід з оселком) було виявлено в кургані 1/1999 р. Люботинського могильника (рис. 2: 11; Бандуровский, Буйнов 2000). С. І. Берестнев правомірно зарахував цю групу поховань до «новочеркаської ступені» та генетично пов'язав зі зрубною культурою (Берестнев 1985, с. 104—105). Картографування даної групи поховань та комплексу біля Бутенок показує, що поховання «новочеркаського часу», ніби, оточують ареал пам'яток жаботинського типу Поворскля. Вплив керамічних традицій ворсклинських землеробів на керамічний комплекс цих груп населення також очевидний. Всі комплекси, окрім Бутенок, не мають ознак мілітаризації постзрубного населення, яке залишилось у Лісостепу. Ймовірно, ці дві групи населення мирно співіснували, займаючи свої специфічні екологічні ніші. Цікаво, що на території Середнього Дону в цей час зафіксовано ідентичну групу поховань із західним орієнтуванням (Медведев 1999, с. 20—22).

У другій половині VIII ст. до н. е. у басейні Середньої Ворскли переселяється частина «жаботинського» населення з Дніпровського лісостепоного Правобережжя (Шрамко І. Б. 2004).

У період з останньої третини VIII по середину VI ст. до н. е. заселеними землеробським населенням були Дніпровське лісостепоное Правобережжя та басейн Середньої Ворскли (Гречко 2016а). Степи Північного Причорномор'я не мали в даний період постійного населення (Дубовская 1997).

* * *

В етнокультурній історії населення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя протягом скіфського часу можна виділити чотири основні періоди, останній з яких можна розділити на три етапи.

Період 1. Давня Скіфія: племена лівобережжя р. Дніпро (середина VII — перша третина VI ст. до н. е.). Цей період в цілому

співвідноситься із третім періодом історії Європейської Скіфії (середина / рубіж VII — VI ст. до н. е.), виділений А. Ю. Алексеевим, який характеризується фіналом кіммерійської і скіфської історії в Передній Азії та початком масштабного освоєння Дніпровського Лісостепу і Передкавказзя (Алексеев 2003, с. 27). Відмінність полягає у тому, що цей період для Лісостепу відповідає не лише початку освоєння регіону, а й всьому часу існування військово-політичного об'єднання напівномадів та землеробів. Співвідноситься з келермеським етапом розвитку матеріальної культури.

У другій половині VII ст. до н. е. кочовики, носії ранньоскіфського матеріального комплексу, частина яких брала участь в передньоазійських походах, проникають на територію Посулля (Роменські некрополі), Поворскля (Більськ, Куп'єваха) і в західну частину басейну Сіверського Дінця (Люботинський могильник) (Ильинская 1968b; Бойко, Берестнев 2001; Бандуровский, Буйнов 2000). Цей культурний імпульс, ймовірно, мав центральноазійське походження та був наслідком приходу кіммерійців і скіфів, носіїв основних елементів матеріальної культури келермеського типу (дископодібні дзеркала, шоломи кубанського типу, ключі, бронзові ножі, кам'яні блюда) (докладніше див.: Алексеев 2003, с. 45—55). У Лісостепу дані події пов'язуються з другою хвилею кочовиків, які потрапили до регіону з Північного Кавказу (Скорый 2003, с. 78).

Після цих подій формується військово-політичне об'єднання (вождівство / -а) землеробів та напівкочовиків під егідою останніх, яке було аналогічним по всім характеристикам тому, що було утворене у Дніпровському лісостепоному Правобережжі (Скорый 2003, с. 88—89). Безперечних доказів існування городищ у Дніпро-Донському Лісостепу в цей період немає, що, ймовірно, було обумовлено відсутністю загрози з боку сусідів, перш за все, зі Степу.

Напівномади у другій половині VII ст. до н. е. зайняли частину територій Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, які не були освоєні землеробським населенням — Посулля, Псел, східну частину басейну Ворскли (Мерла; рис. 3). Специфічні риси некрополя біля с. Куп'єваха вказують на те, що групи напівномадів не були однорідними (Гречко 2016b). На близькість частини форм ліпного посуду з цього некрополя до посудин із ранньоскіфських поховань степової частини Північного Причорномор'я, правобережжя Кубані та східного варіанту кобанської культури вказує К. Ю. Пеляшенко. Різноманітність форм посуду, включаючи наявність античного імпорту, дозволила припустити досліднику розташування пам'ятки біля торговельного шляху (Пеляшенко 2020, с. 43, 89). Поховальний обряд пересічних захоронень цього некрополя (поховання у ґрунтових ямах з широтним орієнтуванням) знаходить прямі

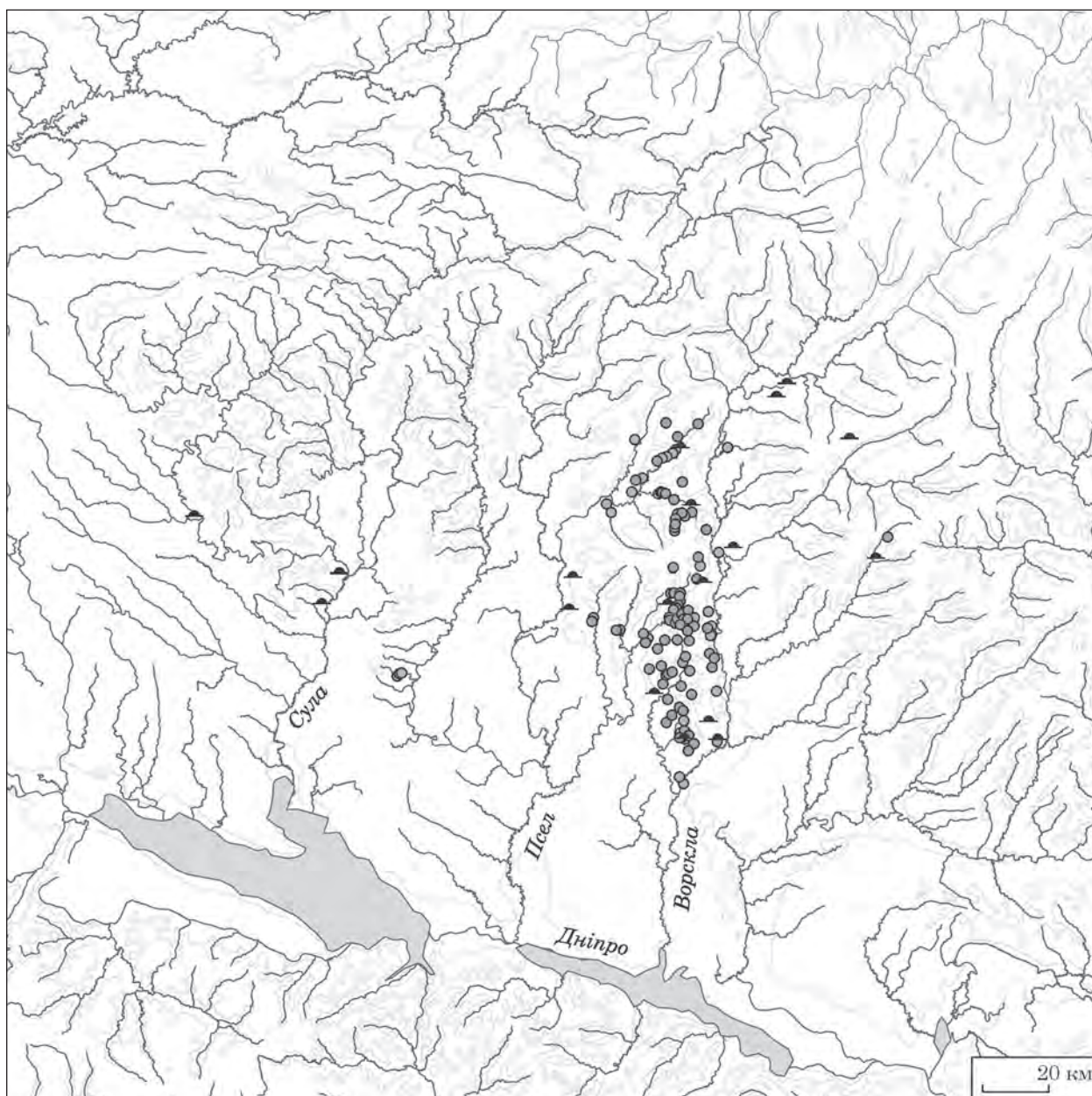

Рис. 3. Пам'ятки ранньоскіфського часу (період I)

паралелі серед комплексів степової зони (Дубовская 1997, с. 200—204).

Нові некрополі напівномадів розташовані довкола густо заселеного ворсклинського регіону, що можна пов'язувати з існуванням тісних контактів між землеробами та кочовиками. Враховуючи беззаперечну військову перевагу останніх, вони були нерівноправні. Номади використовували у якості поховального інвентарю крім античного посуду, вироби ворсклинських гончарів (Куп'єваха, Посулля, Люботин; Ильинская 1968b; Бойко, Берестнев 2001; Бандуровский, Буйнов 2000).

Центральним місцем поселенської структури Дніпровського лісостепового Лівобережжя, судячи з усього, було обрано поселення на місці Західного укріплення Більського городища. Сприяв такому рішенню перетин субширотних

та субмеридіональних шляхів саме у цьому місці. Частина рухливих скотарів могла використовувати цю територію у якості зимівника, про що свідчить поява аристократичних поховань в ур. Скоробір та на 8-му Полі (Гречко 2018). Для сезонних перекочівок могли використовуватись маршрути уздовж вододілів та заплав у напрямку Придніпровської терасової низовини. Про можливий зв'язок поховань ранньоскіфського часу цього регіону із номадами (напівномадами) Дніпровського лісостепового Лівобережжя вже писали дослідники (Бессонова 2000, с. 122). Розвиток поселенської структури на Поворсклі свідчить про сприятливі умови для розвитку господарства. Негативний вплив від різного роду данницьких відносин, імовірно, був компенсований наданим захистом та стабільною військово-політичною ситуацією.

Предмети характерні для жіночого поховального інвентарю (дзеркала з центрального ручного та кам'яні блюда), які, безумовно, мають східне походження (Алексеев 2003, с. 45—55), для частини комплексів (наприклад, Куп'єваха та Волошкове), з великою долею імовірності, можуть вказувати на приналежність представниць слабкої статі до тієї ж етнічної групи, що й чоловіки. Це говорить не на користь думки Д. С. Раєвського про носіїв ранньоскіфського матеріального комплексу на півдні Східної Європи, як групи воїнів, які інкорпоровались до землеробських суспільств (Раєвський 1995, с. 14—16). Наявність цілих регіонів (Сула, Сіверський Дінець, Мерла тощо), де відомі лише поховання номадів всіх статево-вікових груп, крім немовлят, може свідчити про появу на території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя повноцінних угруповань номадів у другій половині VII ст. до н. е. Хоча, це абсолютно не виключає того, що принаймні частина жінок напівкочовиків могла походити із середовища землеробів.

Після впорядкування відносин між напівномадами та землеробами, у межах східноєвропейського Лісостепу настає період стабільного розвитку цього багатокомпонентного етнічного утворення (різні групи напівкочовиків та землеробів). Ситуація цього часу у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі за основними характеристиками ідентична Правобережжю та Середньому Подністров'ю, що вказує на близькість етнокультурних процесів на всій території східноєвропейського Лісостепу. Відмінності полягають лише у кількості та етнокультурних характеристиках землеробів з якими рухливі скотарі встановили домінуючі стосунки.

Перехідний період: військово-політична криза середини VI ст. до н. е. Слід сказати, що для впевненої реконструкції подій даного періоду, які мали безпосередній вплив на етнокультурну історію населення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, мало даних і мої реконструкції мають дискусійний характер і не претендують на остаточність висновків.

Запустіння Північного Причорномор'я у другій — третій чвертях VI ст. до н. е. не було¹. Зміна культур відбулася не стрімко, як відзначають дослідники, а поступово протягом другої—третьої чверті VI ст. до н. е. Наші дані показують наявність певного перехідного періоду тривалістю близько півстоліття. Складним є питання про етнокультурний зміст східного імпульсу середини VI ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 184).

Аналіз змін у сфері поховальній обрядовості і матеріальної культури може говорити, що,

крім нечисленних груп кочовиків з Центральної Азії, серед прибульців переважали вихідці з Передкавказзя та Прикубанья. Це може узгоджуватись з думкою частини дослідників про повернення частини скіфів з Кавказу в Північне Причорномор'я після передньоазійської епопеї, хоча і через певний період проживання на Північному Кавказі (Мозолевський 1990, с. 27—28), з тією відмінністю, що це могли бути не тільки скіфи, а й інші племена Передкавказзя (гелони, меланхлени тощо). Рух центральноазійських кочовиків в Північне Причорномор'я і періодично далі в Центральну Європу через Північний Кавказ, неодноразово мав місце на початку раннього залізного віку (Бруяко 2005, с. 142, рис. 31) і в середньовіччі (гуни, авари (558 р. н. е.), кутригури і утигури (561 р. н. е.), тюрки (570 р. н. е.), хозари, алани (Комар 2008).

Можна припускати різномірність і відносну нечисленність нових номадів. Не можна виключати того, що окремі групи кочового населення могли проникати в східноєвропейський Лісостеп безпосередньо через Волго-Донське межиріччя, минаючи Передкавказзя (рис. 4: 1).

Маршрут переміщення кочовиків у Північне Причорномор'я і далі у Лісостеп у середині — другій половині VI ст. до н. е., імовірно, відрізнявся від напрямку руху періоду архаїки — з Кавказу через Крим у Подніпров'я (Алексеев 2003, с. 160). У Криму відсутні поховання кочовиків перехідного періоду. Сліди пожеж саме третьої чверті (не пізніше 30-х років) VI ст. до н. е. зафіксовані лише на Тамані (Кеши; Кузнецов 1991, с. 36—37). У той час гине Таганрозьке поселення (Копылов 2006, с. 81—87)². Вищенаведені дані і картографування хрестоподібних блях вказує на шлях нових номадів в Північне Причорномор'я через пониззя Дону. Зручна переправа у пониззі Дону розташована біля хутора Дугіно, де знайдена одна з блях (Копылов 1994, с. 90). Далі шлях пролягав через вододіл річок басейну Дніпра та Азовського моря. Комплекс Гусарки чітко розташований на перехресті доріг до переправ через Дніпро — одна в районі сучасного Запоріжжя і на північ від (Великомихайлівка, де має місце роздвоєння Муравського Шляху (Бессонова 2009, с. 47), а друга — до Нікополю (Шолохово; Гречко 2016b, с. 55—57).

Поява нової групи номадів близько середини VI ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї могла спровокувати переміщення частини напівномадів, які домінували в регіоні у ранньоскіфський час. Рух груп з Середнього Подністров'я і Придніпровського Лісостепу міг привести до

1. Не є прибічниками хронологічного розриву у першій половині VI ст. до н. е. А. Ю. Алексеев (Алексеев 2003, с. 27) та І. В. Бруяко (Бруяко 2005, с. 243).

2. У зв'язку з цим цікаве припущення Т. М. Кузнецової про конфлікт в середині цього століття між скіфами і греками, пов'язаний із боротьбою за торговельні зв'язки з населенням Лісостепу (Кузнецова 1994, с. 5—7).

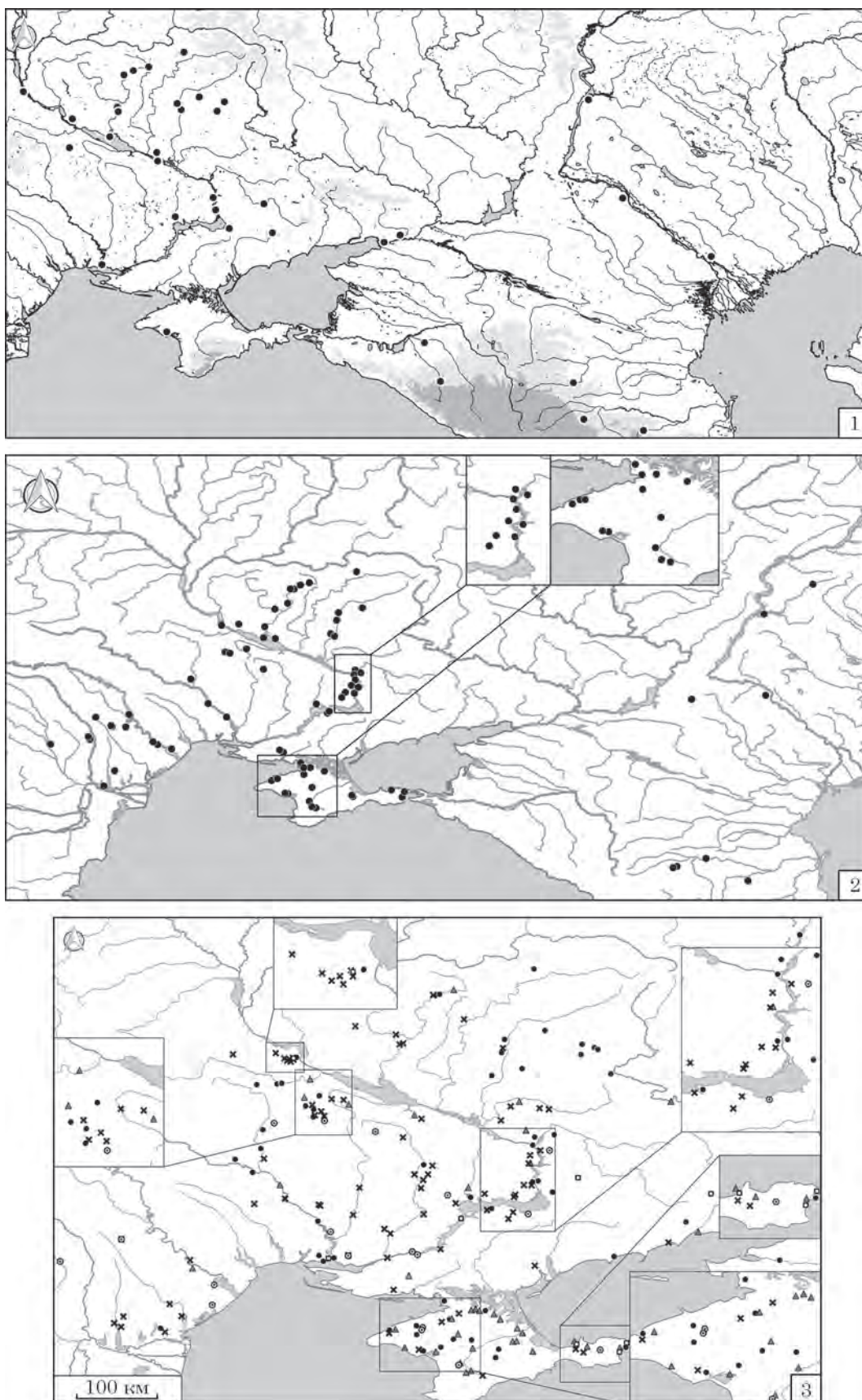

Рис. 4. Динаміка змін етнокультурної ситуації у Східній Європі у VI—V ст. до н. е.: 1 — поховання переходного періоду (друга—третя чверті VI ст. до н. е. (пункти див. Гречко 2016, с. 37, рис. 1); 2 — комплекси першої фази середньоскіфського періоду (остання чверть VI — початок V ст. до н. е.; період II) (пункти див. Гречко 2016с); 3 — захоронення другої фази середнескіфського періоду (480/470—430/420—410 рр. до н. е.; початок періоду III) (пункти та умовні позначення див. Гречко 2017, с. 81, рис. 1)

руйнувань у Центральній Європі в цей період (Віцина, Смоленіце-Мольпір та ін.; рис. 5: 1) (Grechko 2020a; 2020b). Це дозволяє говорити про зв'язок даних бойових дій з розглянутими подіями у Північному Причорномор'ї¹. Тут можна було б углядіти прояв відомого «принципу доміно», характерного для зрушень населення в Степу. Напрямок якраз часто мав західну спрямованість (Алексеев 2003, с. 68). У цих акціях могли брати участь і групи номадів зі сходу, і воїни зі східноєвропейського Лісостепу.

Частина рухливих скотарів повертається з Центральної Європи до Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Поява нових номадів співпала, чи було причиною заселення Дніпро-Донського Лісостепу біля середини VI ст. до н. е. (рис. 5: 2). Це супроводжувалось створенням укріплень та перетворенням деяких поселень на городища (Скорый 2003, с. 82²; Гречко 2010b, с. 29). Тут варто підкреслити, що у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, всупереч існуючій думці (Шрамко Б. А. 1987, с. 34—35), слідів погромів цього часу не зафіксовано і більшість поселень безперервно існують все VI ст. до н. е.

Таким чином, є підстави вважати, що Давня Скіфія з її ранньоскіфським матеріальним комплексом поступилася місцем новим володарям регіону в середині — другій половині VI ст. до н. е. під впливом нової групи кочовиків, яка проникла з Північного Кавказу через пониззя Дону до Північного Причорномор'я. Ці колективи не відрізнялися однорідністю і могли включати до свого складу як кочовиків Передкавказзя та Прикубання ранньоскіфського часу, так і нові групи номадів з більш східних областей (Приаралля, Тува, Східний Туркестан) при ймовірній участі частини скіфів, які останніми повернулися з Передньої Азії. Розриву в існуванні пам'яток двох даних періодів не відзначається. Міграція середини VI ст. до н. е. була черговим переміщенням груп населення з Північного Кавказу в Північне Причорномор'я.

Період 2. Незалежний Лісостеп Геродота (третья четверть VI — перша третина V ст. до н. е.). Традиційно вважалось, що біля середини VI ст. до н. е. в історії Скіфії починається середньоскіфський період (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 5). Етно-політична ситуація у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі цього часу могла бути близькою описаній Геродотом у частині про перемовини степових

скіфів із вільними у своїх рішеннях царями гелонів, будинів та меланхленів (Herod. IV, 102, 118, 119). Якщо не враховувати те, що лісостепове населення у третій чверті VI ст. до н. е. в черговий раз було вимушено визнати владу нових груп рухливих скотарів, що є принципово важливим, то концептуально ситуація близька реконструкціям Б. А. Шрамка про незалежні від степових скіфів племена Лісостепу під час походу Дарія I (Шрамко 1990).

Рух кочовиків через лісостеп між Дніпром і Середнім Дністром призвів до значного переміщення населення в регіоні. В результаті територія Дніпро-Донського Лісостепу (Сула, Псел, Сейм, Сіверський Донець, Середній Дон) була заселена землеробським населенням з Дніпровського лісостепоного Правобережжя і, можливо, більш західних регіонів. Нове населення з'явилося і на Ворсклі (рис. 5; 6). Складно говорити про причини міграції на схід. У зв'язку з цим явищем, хотілося б згадати приклад насильницького переміщення осілих аланів Північного Кавказу хозарами на Сіверський Донець (Плетнева 2003, с. 53). Підтверджувати чи виключати варіант, що і в VI ст. до н. е. переміщення землеробів слідом за кочовиками було інспіровано останніми, ми не можемо.

Уже відмічалось, що час повернення частини кочовиків з походу на захід (після 540 року до н. е.), поява поховання одного з учасників рейду до Верхнього Дунаю (530—520 рр. до н. е.)³ і створення Більського городища (початок третьої чверті VI ст. до н. е.) фактично синхронні (Гречко, Котенко, Крютченко 2020). Саме наявність жорсткої політичної влади, яка перебувала в руках напівкочовиків (гелонів, будинів?) в той момент і дозволило провести мобілізацію землеробського населення на «будівництво століття», яке завершилося створенням феноменального комплексу в дуже стислі терміни. Ідея про створення Більського городища кочовиками, а не для захисту від їх набігів, вже довгий час розвивається В. Ю. Мурзіним і Р. Ролле (Мурзін, Ролле 1996, с. 181—182). Я її в повній мірі підтримую. Є підстави вважати, що створення феноменального Більського городища було пов'язано із поверненням з походу на захід частини кочовиків з Передкавказзя (гелони, меланхлени та ін.). З цієї точки зору постановка мережі укріплень в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі відбувалось у фактично одному ритмі із трендом ранньої урбанізації в помірній смузі Європи, хоча й з місцевими особливостями (Fernández-Götz 2018, p. 117—162). Подібна реконструкція не виключає і правомірності припущення про те, що перед нами місто Гелон Геродота. До приходу скіфів в Північне Причорномор'я в останній чверті VI ст. до н. е.

1. А. Ю. Алексеев синхронізує погром в Смоленіце і найдавніші ольвійські поховання із сагайдачними наборами в межах середини — третьої чверті VI ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 156).

2. При цьому, вказується, що фортифікації зводяться в середині — другій половині VI ст. до н. е. у відповідь на появу скіфів другої хвилі (кінець VII — початок VI ст. до н. е.; Скорый 2003, с. 82). Подібне запізнювання реакції на агресію є не зовсім зрозумілим.

3. Учасник походу помер через якийсь час після повернення. Інвентар поховання також досить асинхронний.

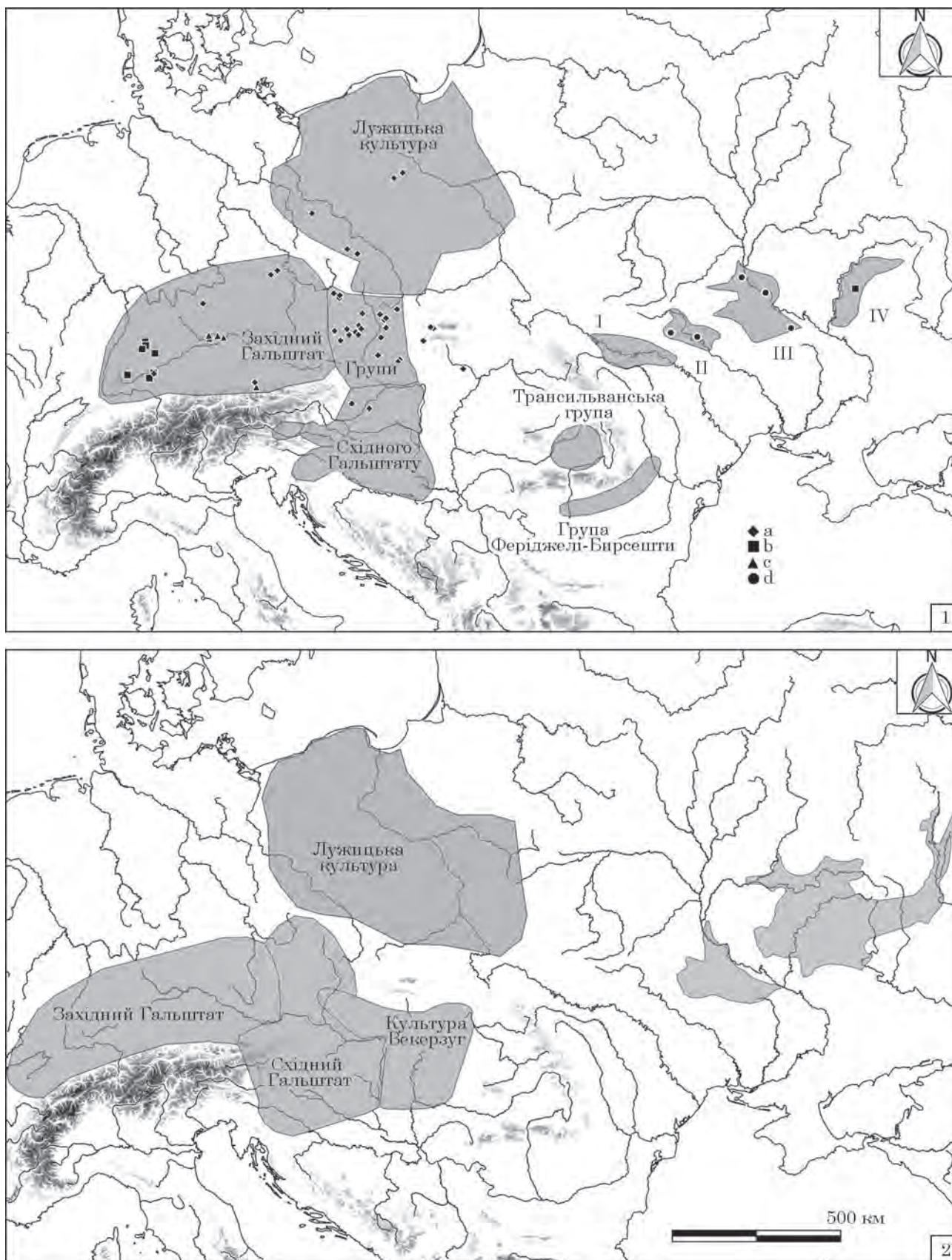

Рис. 5. Етнокультурна ситуація в Центральній і Східній Європі в останній чверті VII — першій половині V ст. до н. е.: 1 — в останній чверті VII — першій половині VI ст. до н. е. (HaD1) і сліди набігів кочовиків, локальні групи пам'яток східноєвропейського Лісостепу: I — західноподільська; II — східноподільська; III — Дніпровське лісостепове Правобережжя; IV — ворсклинська (a — наконечники стріл скіфського типу; b — пояси; c — підтадери; d — городища); 2 — після «скіфських набігів» (HaD2) і горизонт Вітової Могили, культурні групи

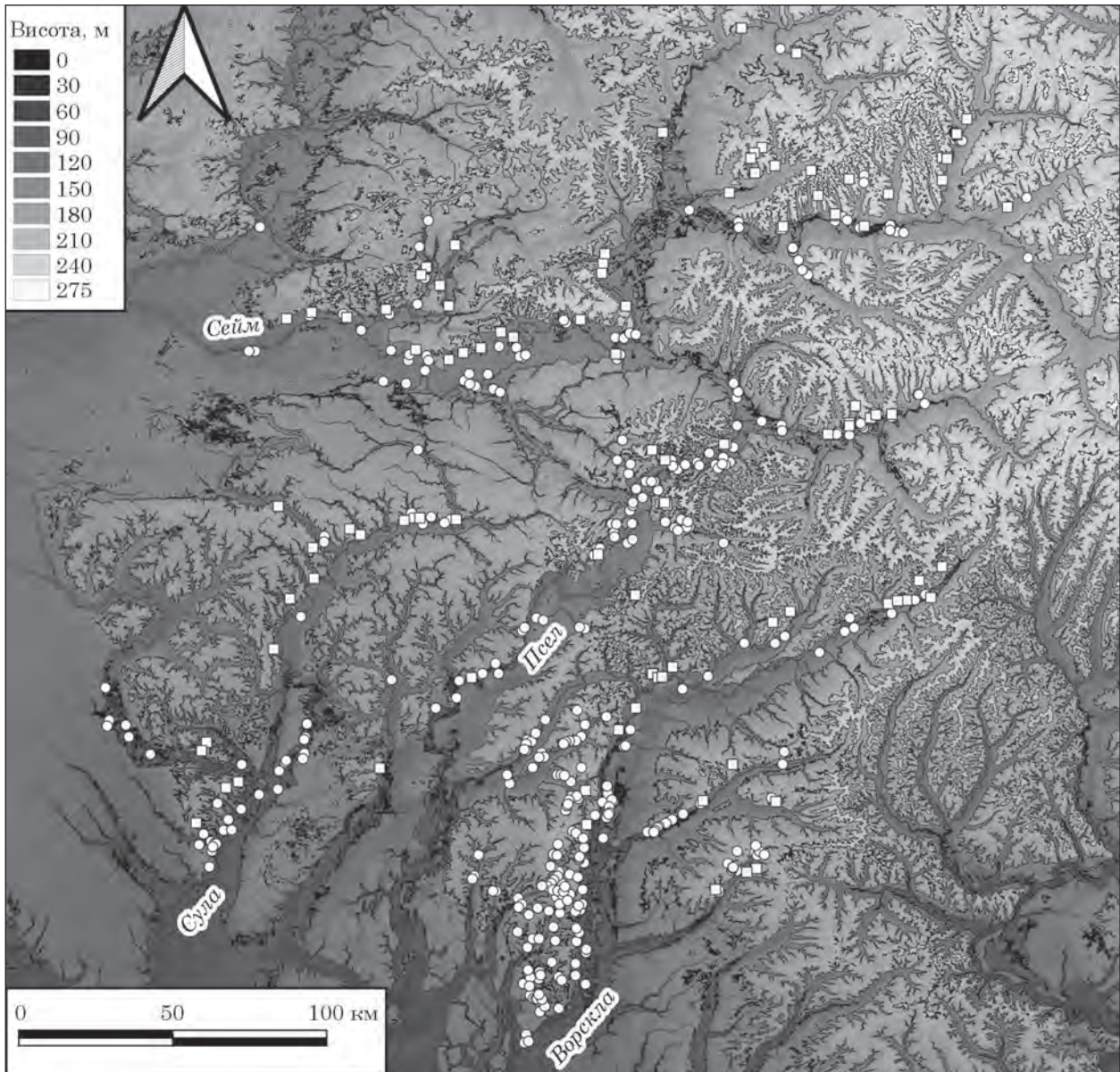

Рис. 6. Карта пам'яток третьої чверті VI — першої третини V ст. до н. е. (період II)

племенні об'єднання напівкочовиків східноєвропейського Лісостепу (гелони, меланхлени, будини?), які підкорили місцеве землеробське населення, були незалежною, значною силою в регіоні (Herod. IV, 119) ¹.

Племена Дніпровського лісостепоного Лівобережжя та початок формування північнопричорноморської Скіфії. В останні два десятиліття VI ст. до н. е. починає формуватись Класична Скіфія, що було пов'язане із появою власне скіфів царських Геродота, яких витіснили масагети після військових дій з першими Ахеменідами. Цей період в історії

північнопричорноморської Скіфії відповідає шостому періоду А. Ю. Алексеєва (Алексеєв 2003, с. 27).

Довгий час вважалося, що істотний вплив на історію Скіфії мав похід Дарія I в Північне Причорномор'я. На сьогодні присутність війська Дарія на території на захід від Дунаю є малоімовірною. Критичний аналіз всієї сукупності даних дослідниками позбавляє мене необхідності повертатися до цієї проблеми (Полін 1994).

В останні роки дослідники стали звертати увагу на війни Кіра II з масагетами і походом ранніх Ахеменідів на Північний Кавказ (Алексеєв 2003, с. 190). Саме ці кампанії мали важливе значення для життя кочовиків степового пояса Євразії в останній чверті VI ст. до н. е.

Великий вплив на формування матеріальної культури Класичної Скіфії мали описані вище

1. На те, що скіфів у війні проти персів підтримали гелони, будини і савромати, а решту племен Лісостепу вважали даний конфлікт проблемою іраномовних кочовиків, вже вказував Ю. Н. Бойко (Бойко 1999, с. 69).

події та традиції численних мігрантів останньої чверті VI ст. до н. е. з Північного Кавказу і можливо більш східних регіонів. О. Д. Таїров припускає проникнення частини кочовиків («нові скіфи» А. Ю. Алексеева) Східного Туркестану і Південно-Східного Казахстану в Північне Причорномор'я наприкінці VI ст. до н. е. (Таїров 2008, с. 162). Комплекси Північного Кавказу і Північного Причорномор'я початку середньоскіфського часу (західне орієнтування небіжчиків, поховання в прямокутних і підквадратних в плані ямах часто з кутовими стовпами, поховання на рівні давнього горизонту під дерев'яними настилами), як мінімум, не суперечить цьому припущенню.

Можна говорити про те, що скіфи через Передкавказзя і далі через Таврику потрапили до Північного Причорномор'я (рис. 4: 2). Подібний маршрут переміщення центральноазійських кочовиків на захід (близько 45° північної широти в Передкавказзі та межиріччя Дону і Дніпра) використовували регулярно з початку раннього залізного віку (Алексеев 2003, с. 68). Такий шлях з Північного Кавказу підтверджується поширенням кинджалів і мечів з сегментоподібними перехрестям і орнаментованих ікол (Гречко 2016с) та слідами руйнувань останньої чверті VI — початку V ст. до н. е. на Таманському півострові в Патреї, Ториком, Фанагорії (див. докладніше: Завойкин 2010, с. 24).

Пожежі і, як наслідок, зведення оборонних споруд фіксуються на декількох античних пам'ятках Керченського півострова (Мірмекій, Порфмій, Пантікапей, Тиритака; докладніше див.: Алексеев 2003, с. 165; Завойкин 2010, с. 25, 53—54, виноска 71).

У Лісостепу, всупереч існуючій думці, слідів погромів цього часу не зафіксовано і більшість поселень безперервно існують до кінця першої третини V ст. до н. е. На даний момент не зовсім зрозуміло, коли відбулось *широкомасштабне будівництво укріплень* в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі — в середині — третій чверті (у зв'язку з поверненням воїнів з походів до Центральної Європи (гелонів, меланхленів?) або на початку V ст. до н. е. (початок загальної дестабілізація ситуації в Північному Причорномор'ї при переході скіфів до другої стадії кочування). Варто відзначити, що негативних змін в житті лісостепоного населення не відбувається. Навпаки, фіксується розквіт поселенської системи й обміну з античними містами Північного Причорномор'я. В цей час Дніпровське лісостепоное Лівобережжя продовжують контролювати напівкочовики, які з'явилися у регіоні у перехідний період (гелони, меланхлени та інші).

Можливо, у останній чверті VI — на початку V ст. до н. е. основна увага скіфів була прикута до Балкан (Herod. VI, 40, 84). Так, в Добруджі на початку V ст. до н. е. припиняє своє функціонування поселення Тариверді, а в Істрії

фіксуються досить масштабні руйнування, які П. Александреску пов'язує зі скіфським походом уздовж чорноморського узбережжя Балкан близько 500 р. до н. е., або на початку V ст. до н. е. (Alexandrescu 1988, с. 288—289).

Ситуацію останньої чверті VI — початку V ст. до н. е. можна умовно співвіднести з першою стадією кочування номадів, періодом навали за С. А. Плетнєвою (Плетнева 1982, с. 14, 17). У нашому випадку, нові групи населення були досить аморфними і, швидше за все, різноплеменними. Поховальний обряд нестабільний, а нечисленні поховання маркують переміщення кочовиків. З даною стадією кочування Б. М. Мозолевський співвідносив розвиток спільнот кочовиків у Північному Причорномор'ї протягом VII—VI ст. до н. е. (Мозолевський 1990, с. 25). Я приєднуюсь до думки дослідників, що проникнення кочовиків в ранньоскіфський час до Лісостепу носив інший характер (див. докладніше Алексеев 2003, с. 192—193), а характеристики першої стадії кочування (захоплення і початок освоєння нових територій) за С. А. Плетнєвою можуть бути застосовні до нових груп населення, які в останній чверті VI ст. до н. е. принесли нові елементи матеріального комплексу у регіон і є засновниками Класичної Скіфії.

Дана стадія тривала до першої чверті V ст. до н. е. і завершується обмеженням території кочування і початком функціонування постійних некрополів. Процес переходу до другої стадії кочування склав менше півстоліття, що знаходить паралелі в освоєнні Північного Причорномор'я кочовиками середньовіччя (печеніги, половці; Полин 1992, с. 118—119).

Цей період закінчується дестабілізацією ситуації — згасання поселенської структури Лісостепу, скорочення хор античних міст—держав. З'являється велика кількість нових могильників з основними похованнями (друга група поховань за А. Ю. Алексеевим; рис. 4: 3). В основі активного заселення степів півдня Східної Європи О. Д. Таїров справедливо вважає зміну кліматичних умов, які стали більш сприятливими для ведення кочового господарства в степу (Таїров 2008, с. 161).

В цілому, на сьогодні постає картина міграції кочовиків зі сходу через Передкавказзя у Північне Причорномор'я у VII—VI ст. до н. е. (не менше трьох випадків) близька ситуації в ранньому середньовіччі¹. Античні письмові джерела, на відміну від візантійських, імовірно, не залишили нам імен декількох племенних об'єднань, які переміщалися по «пульсуючому степу».

1. Цікавим є зазначений С. В. Поліним факт, що кочовики, які проходили через Північне Причорномор'я транзитом, залишали нечисленні, але яскраві сліди, в основному, на Кавказі і в Карпатській улоговині (Полін 1992, с. 118).

Таким чином, є підстави вважати, що становлення Класичної Скіфії активно проходило в останній чверті VI — початку V ст. до н. е. у зв'язку із появою нової групи кочовиків (скіфів) з Передкавказзя. В цей час племена Дніпровського лісостепоного Лівобережжя (гелони, будини, меланхлени та інші) були незалежною, значною силою у регіоні. Розглянутий період завершується підкоренням лісостепоного населення, встановленням данницьких відносин з еллінами і створенням північнопричорноморської Скіфії наприкінці першої третини V ст. до н. е.

Період 3. Дніпровське лісостепове Лівобережжя — периферія північнопричорноморської Скіфії (кінець першої третини V — початок останньої чверті IV ст. до н. е.). У проміжку часу від визнання влади скіфів царських до фіналу історії місцевих племен скіфського часу можна виділити два основні етапи: 1) входження (кінець першої — друга чверть V ст. до н. е.) та взаємовигідні відносини (друга половина V — рубіж V/IV ст. до н. е.); 2) початок негативних явищ та криза при прямому проникненні степовиків до Лісостепу (рубіж V/IV — початок останньої чверті IV ст. до н. е.), яка завершується фіналом Скіфії та припиненням функціонування всіх некрополів Дніпровського лісостепоного Лівобережжя.

Перший етап. Входження до складу Скіфії та взаємовигідні відносини еліт (друга чверть V — рубіж V/IV ст. до н. е.). У першій половині V ст. до н. е. фіксуються найнижчі температури (похолодання ранньої субатлантичної доби). Подібні кліматичні умови сприятливі для розвитку господарства скотарства і відповідно призводять до зростання чисельності населення в степовій зоні (Таиров 2008).

Посиленням агресивності скіфів по відношенню до населення Лісостепу і грецьких колоністів можна відзначати біля 480—470-х років до н. е. (Толстиків 1984; 2011; Гречко 2017). Після певних успіхів номадів, на територіях які перейшли під їх контроль, виникають перші некрополі (рис. 4: 3). Ймовірно, це були місця їх систематичного перебування. Можна говорити про перцу половину V ст. до н. е., як про період військово-демократичного ладу у скіфів, а розшарування в їх середовищі було все ще незначним.

Підкорення та інтеграція місцевої аристократії та скіфів (друга—третья чверті V ст. до н. е.). Питання чи був Лісостеп завойований скіфами лишається актуальним до сьогодні (докладніше див. Шрамко 1990, с. 24; Скорый 1997, с. 67; Гречко, Шелехань 2012, с. 100—112). Головними аргументами проти визнання підкорення степовиками Дніпро-Донського Лісостепу є, нібито розквіт поселенських структур землеробського населення у V—IV ст. до н. е. і продовження використання

лісостепоною елітою типів поховальних споруд, які були характерні для номадів ранньоскіфського часу (Медведев 1999, с. 126; Бабенко 2005, с. 199). Це твердження на сьогодні не може бути прийнято. В даний період відбувається різке скорочення кількості поселень і городищ (Гречко 2010b, с. 106).

Істотні зміни відбуваються десь у середині — третій чверті V ст. до н. е. скіфи переносять на територію Нижнього Подніпров'я місця поховань знаті і інших членів їх спільноти. Формується Геррос. Саме в цей час в даному регіоні з'являється і поширюється обряд поховання в підбоях і катакомбах, який співіснує з традиційними похованнями в ямах з широтним орієнтуванням (Гречко 2017). Фіксуються перші аристократичні поховання під великими курганами (І Завадська Могила, Велика Знам'янка курган 13 та інші). Подібні зміни пов'язані з упорядкуванням відносин із завойованими групами населення і сусідніми племенами і державами.

Даним процесам в середньовіччі значну увагу приділила С. І. Плетньова. Можна припускати, що територія Скіфії була розділена між підрозділами кочовиків. Формуються кочові колективи (іменовані у середньовіччі «куреньми») з власною кочовою територією. Ймовірно, відбувалося виділення багатих сімей, які формували аїли. При цьому, громада починає розпадатися, а рядові кочовики зубожіли і переходили, часто, до осілости, або примикали до аїлів, щоб пасти чужу худобу, залишатися в зимівниках для занять землеробством і заготівлею сіна. Аїльне кочування є характерним, якраз, для другої стадії. Кілька аїлів могли формувати орду, яка складається не з кровноспоріднених соціальних підрозділів. Паралельно відбувається розкладання військово-демократичного ладу і виникнення родової аристократії (Плетнева 1982, с. 37—39).

* * *

Входження племен Дніпровського лісостепоного Лівобережжя до складу Скіфії¹ чітко відображає розвиток Більського городища: припиняють функціонувати Західне укріплення, поселення в ур. Царина Могила і Лісовий Кут. На території південної частини городища починають здійснюватися поховання (групи А і Б). Основним місцем проживання осілого населення стає Східне укріплення. Авторські дослідження 2018 р. свідчать про те, що плато зі Східним укріпленням було виділено з решти території Великого Більського городища «пів-

1. Явних слідів завойовання, як це фіксується на античних пам'ятках (Гречко 2017, с. 101), не зафіксовано. Можна припускати визнання місцевими племенами (гелонами, меланхленами, будинами та ін.) влади скіфів.

денним» валом (Гречко, Крютченко, Ржевуська 2018, с. 68).

Складним є питання про етнокультурну приналежність поховань воїнів V ст. до н. е. в Лісостепу, які були здійснені в дерев'яних камерних гробницях. Частина дослідників вказує на зв'язок даного типу поховальних споруд з традиціями попереднього часу і вважають їх представниками місцевої прошарку воїнів. При цьому поховання кочовиків цього часу вони співвідносять із похованнями в підбоях і катакомбах (Скорый 2003, с. 51, 60).

Нещодавно колективом авторів, до якого входили дослідники Більського городища С. В. Махортих та Р. Ролле, було проведено ізотопний аналіз (strontium, oxygen and carbon isotope analyses of human tooth enamel) кісток з різних некрополів даного комплексу (20 індивідів; Miller et al. 2019, p. 1399—1416). В цілому, аналізи показали обмежену мобільність місцевого населення. Переміщення основної частини індивідів, що аналізуються, за даними аналізів були не далекими — 90 км на північ та 160 км на схід.

При цьому слід відмітити, що ці результати мають відношення лише до періоду життя людини, кістки якої аналізуються, а не вирішують питання походження його пращурів та, навіть, його місця народження. Крім того, більшість поховань сильно пограбовані і складно зрозуміти, чи аналізуються рештки основного покійника, чи супроводжувача, який міг бути і місцевим мешканцем. Для некрополя Б місцевого походження було очікувано підтверджено, оскільки дана група пов'язана поховальними традиціями з більш давніми комплексами Перещепинського могильника.

Все ж таки, мігранти були виявлені. Індивіди 15, 17, 20 за даними аналізів народились не у Більську, а перебрались туди дітьми. Індивід 14 жив у дитинстві у Більську, поїхав у підлітковому віці та повернувся дожити вік назад. Індивід 1 прибув до Більська у підлітковому віці (Miller et al. 2019, p. 1407).

Дослідники відмічають, що вживання проса було більш характерним для тих, хто ховав своїх померлих у Перещепинському могильнику та в ур. Осняги. Відзначається також, що вживання проса може потенційно приховувати деякі форми мобільності та робити не чіткими докази переміщень індивідів (Miller et al. 2019, p. 1408—1409). Це може вказувати на відмінність цих двох некрополів від Цариної Могили та некрополя Б. Крім того, слід відзначити, що просо було завжди більш популярним серед кочовиків та напівкочовиків (Пашкевич, Горбаненко 2019, с. 325—327). Це відзначав і видатний ботанік М. І. Вавілов: «...просо — супутник кочових і напівкочових племен» (Вавілов, Букинич 1959).

Індивіди 3 і 5 з Перещепинського могильника мали відмінні О-ізотопи (O-isotope ratios), що

виходили за межі місцевого діапазону, а також мали відмінності в даних по парним зубам.

В цілому, дослідниками робиться висновок про обмежену рухливість населення, яка однак не виключає напівкочового способу ведення господарства його частини (Miller et al. 2019, s. 1410). Роботи у цьому напрямі є надзвичайно перспективними.

Поховальні споруди скіфів у V ст. до н. е. були різноманітними. Дослідники справедливо вважають, що тип могили є найменш надійною етнічною ознакою (Бессонова 1990, с. 18). Дана характеристика може показувати своєрідність поховальних традицій окремих племен або родів в зв'язку зі специфікою місцевих природно-географічних умов, соціального положення похованого тощо.

У Степу в першій половині V ст. до н. е. абсолютно домінуючим типом поховальної споруди є ями, які на відміну від попереднього часу (остання чверть VI — початок V ст. до н. е.) стають основними в курганах. В даному регіоні немає підбоїв та катакомб, які б надійно датувалися кінцем першої чверті — другою чвертю V ст. до н. е. (Гречко 2017, с. 83).

Лише з другої половини V ст. до н. е. (в Нижньому Подніпров'ї поступово поширився престижний обряд поховання в катакомбах (Гречко 2017, с. 85)¹. Саме серединою V ст. до н. е. С. В. Полін датує появу традиції поховань скіфської знаті на Нижньому Дніпрі (Мозолевський, Полин 2005, с. 446). Зміна не відбулася різко — ями і підбої з катакомбами використовуються на рівних в Нижньому Подніпров'ї до останньої чверті цього століття (Гречко 2017, с. 83—85).

Дуже важливими для вирішення цього питання є новітні дослідження курганів біля с. Покровська Багачка на Хоролі (Супруненко, Шерстюк 2019, с. 206—207). Під курганами було виявлено поховання воїнів з деталями кінського спорядження V ст. до н. е. у ґрунтових ямах, які були орієнтовані меридіонально. Значення цього відкриття полягає у тому, що у даному регіоні відсутня синхронна поселенська система. Відповідно ці поховання періоду з подібним орієнтуванням були характерні не тільки населенню Дніпровського лісостепоного Лівобережжя попереднього періоду, але й для скіфів.

Вищенаведені міркування важливі для атрибуції поховань на нових некрополях Лісостепу даного часу. Симптоматично практично синхронне завмирання життя на території західної частини Більського городища і виникнення

1. Саме автор при аналізі оновленої джерельної бази верше уточнив датування появи даного типу поховальних споруд у Північному Причорномор'ї, оскільки до цього це явище відносилось до V ст. до н. е. в цілому (Черненко та ін. 1986, с. 347—348), або до першої половини VI ст. до н. е. (ранньоскіфський час; Ольховський 1991, с. 34).

некрополя в ур. Перещепине. Цей могильник розташовується навпроти Західного укріплення і поселення в ур. Лісовий Кут, відразу за рікою Суха Грунь. На його території відомо два поховання ранньоскіфського часу (кургани 5 і 6; Махортых 2012). Потім, після тривалої перерви, починаючи з 480—470-х рр. до н. е. (підгрупа 1а за Д. С. Гречком; Гречко 2010а; 2017, с. 88), синхронно з іншими регіонами Північного Причорномор'я і Лісостепу в цьому місці починає формуватися воїнський¹ некрополь. О. Б. Супруненко вважає похованих мешканцями селища в ур. Лісовий Кут (Кулатова, Супруненко 2010, с. 163). С. В. Махортых інтерпретує даний могильник як місце поховання військової аристократії, елітного прошарку місцевої громади (Махортых 2009, с. 272).

Інвентар поховань воїнів Перещепинського могильника включає кілька важливих інновацій, які абсолютно ідентичні степовим комплексам: набори кінського спорядження, предмети озброєння (мечі, набори стріл), золоті оббивки дерев'яних чаш тощо (Махортых 2009, с. 273; 2019).

До проведення генетичних досліджень ми не можемо щось стверджувати про етнічну приналежність воїнів, похованих на нових лісостепових могильниках V ст. до н. е. Вони могли бути нащадками кочовиків, які з'явилися в регіоні у другій половині VI ст. до н. е. і були ініціаторами створення Більського городища. Численні історичні паралелі показують, що кочові об'єднання були досить «пластичні» і легко включали до свого складу нові групи номадів, які підпорядковувалися або були підпорядковані (Крадин 2007, с. 64—65, 112). Уніфікація матеріальної культури, включаючи ритуальні предмети, наприклад, чаші із золотими платівками, не суперечить версії про підпорядкування лісостепових племен скіфами. Слідів збройного конфлікту цього часу не фіксується і можна припустити добровільний характер цього процесу. У той же час, не можна виключати появи в цей час у регіоні груп степовиків, які могли контролювати ситуацію на місцях.

Місцева аристократія використовувала у V—IV ст. до н. е. престижні вироби, аналогічні степовим. Принагідно зауважу, що некрополі Перещепине (Махортых 2019, с. 470—480) та Скоробір відрізняються доволі високою концентрацією знахідок зброї в похованнях, що дозволяє порівнювати їх із пам'ятками кочовиків (Шелехань 2016а, с. 59—64). Це дозволило С. В. Махортиху та Р. Ролле говорити про перебування в околицях Більського городища одного з найбільших військових угруповань середньоскіфського часу з найсучаснішим на

той час озброєнням (Махортых, Ролле 2011, с. 153).

Таким чином, можна припускати, що різке скорочення заселеної території Більського городища, виникнення нових могильників (Перещепине, некрополі А і Б) було пов'язано із входженням даного регіону до складу північнопричорноморські Скіфії без зафіксованого джерелами опору з боку лісостепового населення. Подальше зростання багатства місцевого населення показує, що це об'єднання було вигідно обом сторонам, сприяючи розвитку ремесел і обміну з греками та іншими сусідніми племенами.

Взаємовигідне існування на периферії Скіфії (остання третина / чверть V—початок IV ст. до н. е.). Останні десятиліття V — перша чверть IV ст. до н. е. характеризуються стабілізацією військово-політичної ситуації практично у всій північній Євразії, що яскраво показує безперервний розвиток культур на всій великій території (Алексеев 2003, с. 29—30, табл. 2).

Для Правобережного Лісостепу С. А. Скорий відзначає посилення степової агресії починаючи з другої половини V ст. до н. е. Більшість городищ припиняють функціонувати. Скіфи третьої хвилі встановлюють контроль над значною частиною регіону, яка входить до складу північнопричорноморської Скіфії. Проникнення номадів фіксується появою значної кількості поховань у катакомбах (Скорий 2003, с. 83—85).

На території Посулля (Оксютинці, Стайкін Верх) та у некрополях Більського городища та прилеглих територіях (Скоробір, Перещепино, Олефірщина та інші) фіксується значна кількість аристократичних поховань, які супроводжуються значною кількістю престижних речей, включаючи значну кількість виробів з дорогоцінних металів. Можна зазначити те, що при певному занепаді поселенської системи, ми спостерігаємо зростання кількості і якості поховального інвентаря у місцевої аристократії. Це могло бути обумовлено активним обміном зі скіфами та опосередковано з греками, участю у походах степовиків з розподілом здобичі та інші позитивні риси у економічному житті місцевої військової аристократії, обумовлені стабільною військово-політичною ситуацією в межах Скіфії.

Початок кризи відносин та занепад Скіфії (перша чверть IV — початок останньої чверті IV ст. до н. е.). Входження до складу Скіфії призвело до змін поселенської структури, поховальної обрядовості, що було пов'язано зі збільшенням рухливості населення Лісостепу (рис. 7). Після попереднього етапу позитивних відносин та збагачення разом зі степовиками приходиться час кризи, який можна пов'язувати зі збільшенням кількості населення у Степу (Гаврилюк 1999, с. 127;

1. Більшість поховань було парними або колективними. Частина поховань належали жінкам і дітям в значних за розмірами поховальних спорудах (Кулатова, Супруненко 2010, с. 169).

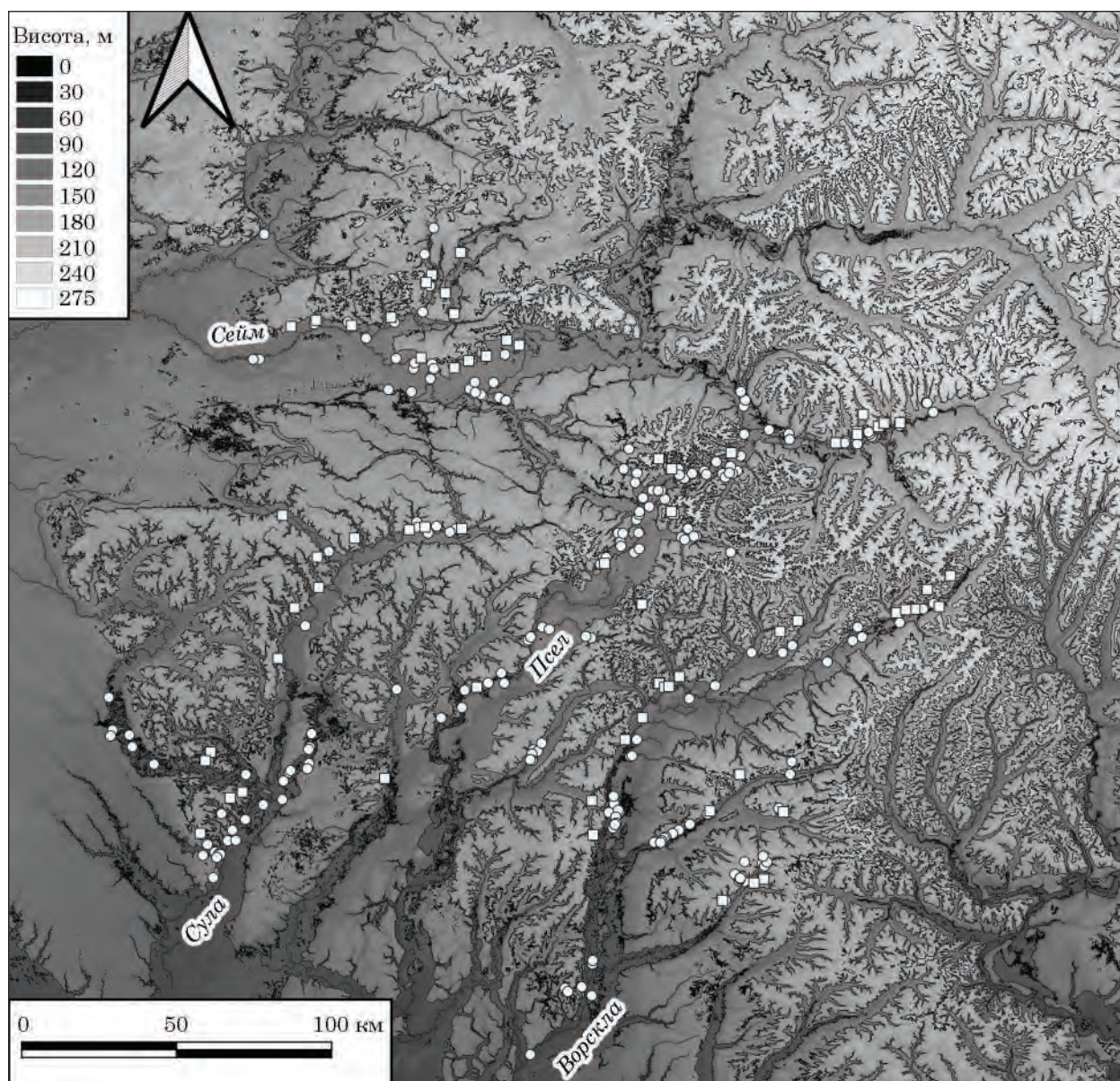

Рис. 7. Карта пам'яток другої чверті V — IV ст. до н. е. (період III)

Скорый 2003), що могло призвести до пошуку нових джерел ресурсів. У цьому процесі могло постраждати населення Лісостепу, за рахунок якого і могло бути вирішено питання дефіциту. Саме на цьому етапі починається значний рух степовиків на північ та їх осідання у Лісостепу. Поховання скіфського типу були досліджені у різних місцях Дніпровського лісостепового Лівобережжя (рис. 8). Можна сказати декілька слів про їх місце серед синхронних старожитностей сусідніх територій.

Початок кризи. З рубежу V—IV ст. до н. е. починається поступове проникнення груп степовиків у Лісостеп (Скорый 2003; Гречко, Шелехань 2012, с. 80—81; Голубева, Окатенко, Пеляшенко 2009). Для першої чверті IV ст. до н. е. цей процес не був масштабним і не впливав на позитивні наслідки економічної та військової кооперації лісостепової аристократії та скіфів.

Ситуація змінюється з посиленням руху населення з півдня, який міг бути обумовлений демографічним вибухом у Степу (Гаврилюк 1999, с. 127; Скорый 2003). Посилення конкуренції та боротьби за обмежені ресурси зі степовиками не могли позитивно вплинути на племена Лісостепу. Для другої — початку останньої чверті IV ст. до н. е., можна констатувати суттєве зменшення кількості поховань лісостепової аристократії — кілька комплексів у Посуллі, одне поховання у Перещепинському некрополі та кілька комплексів у некрополі Б. Ця тенденція поєднується зі збільшенням кількості поховань власне степовиків на території Лісостепу (терасовий Лісостеп, ґрунтовий некрополь в ур. Барвінкова гора у Більську тощо). Є підстави співвідносити ці два одночасні явища як причину та наслідок. Старомерчанські некрополі біля Муравського Шляху, навпаки, поповню-

Рис. 8. Локальні групи поховань степового типу кінця V — IV ст. до н. е. на території Лісостепу: I — Правобережна лісостепова; II — лісостепова Побуз'ька; III — придніпровська терасова; IV — сіверськодонецько-ворсклінська. Умовні позначки: 1 — деякі кургани з похованнями степового типу; 2 — місце можливої переправи; 3 — давні дороги (Гречко, Шелехань 2012)

ються новими групами аристократичних поховань. Перенесення уваги рухливих скотарів на схід Дніпровського лісостепоного Лівобережжя могло бути обумовлено зміною торговельних партнерів — на зміну Ольвії приходять Боспорське царство та Херсонес (Задніков 2014, с. 12—13).

Для другої—третьої чвертей IV ст. до н. е. проникнення безперечно скіфів зі Степу в Лісостеп фіксується завдяки появі поховань в підбоях, катакомбах і широтно орієнтованих ямах (рис. 8; Шрамко 1988; Скорый 2003, с. 84—85; Гречко, Шелехань 2012).

Поховання в підбої було досліджено в кургані 3 некрополя Б. Поховальна споруда під курганом 4 також знаходить прямі аналогії в Степу (Мурзін та ін. 1995, с. 79—86; Гречко, Шелехань 2012, с. 98). Цікаво, що більшість підбоїв та катакомб терасового Лісостепу (Фіалко 1994, с. 27—47) та Правобережного Лісостепу (переважно південна частина регіону; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 43; Григорьев, Скорый 2011, с. 175—212; Назаров, Скорый 2019, с. 47—64) можна датувати переважно другою чвертю — кінцем IV ст. до н. е.

Криза та занепад (середина — початок останньої чверті IV ст. до н. е.). Як вже було зазначено, у другій—третьій чвертях IV ст.

до н. е. у Дніпровському лісостепоному Лівобережжі зменшується кількість аристократичних поховань у некрополях Посулля та Більська, що супроводжувалось збільшенням аналогічних комплексів на території степових ділянок регіону (терасовий Лісостеп, території уздовж Муравського Шляху на сході Лівобережжя). Таким чином, можна констатувати суттєве посилення негативних явищ для лісостепоного населення у порівнянні із попереднім періодом. Це могло бути обумовлено активізацією степовиків у наслідок демографічного вибуху та початку пошуку нових пасовищ та інших ресурсів.

Племена Дніпровського лісостепоного Лівобережжя та фінал Скіфії. Процеси, які привели до припинення функціонування поселенських структур регіону і, зокрема, Більського городища, безпосередньо пов'язані з факторами, які були причиною зникнення північнопричорноморські Скіфії. Робота С. В. Поліна містить історіографію даного питання (Полин 1992, с. 7—32).

На даний момент не склалося єдиної думки про причини зникнення Скіфії. Завдяки дискусії була уточнена хронологія базових комплексів і зроблений правомірний висновок про відсутність сарматів на захід від Дону раніше

середини II ст. до н. е. О. В. Симоненко нещодавно спеціально наголосив, що писемні джерела (Діодор, Псевдо-Скилак, Евдокс) чітко вказують на пізні савроматів або сірматів, як винуватців фіналу Скіфії, а не сарматів (Симоненко 2018, с. 29—30).

Я приєднуюсь до думки дослідників, що в етнополітичній історії Північного Причорномор'я і Приазов'я значну роль відігравали східні номади другої половини IV ст. до н. е. (сірмати, пізні савромати, дахи?; Смирнов 1984, с. 28; Медведев 1999, с. 149—152; Скрипкин 2016, с. 17—31).

На сьогодні основна частина матеріалів, включаючи античну кераміку Східного Більського городища, може бути датована до третьої чверті IV ст. до н. е., після чого йде різке скорочення надходження товарів від греків (Задніков 2014, с. 12). Найбільш пізні поховання в некрополях Більського городища (група Б, кургани 3 і 4¹ можуть бути також датовані не пізніше третьої чверті IV ст. до н. е. Поодинокі знахідки античної кераміки на Східному укріпленні відносяться до часу не пізніше кінця IV ст. до н. е.² (Задніков 2014, с. 13).

Найпізніші комплекси некрополів лісостепової аристократії можна синхронізувати з часом створення Олександропільського кургану (гераклеїські амфори з клеймом Етіма, фасоські амфори варіанту П-С-3; рис. 9: 2—3) (Бандуровський 2001а, с. 75). Я схилиюсь до датування останнього «царського» кургану в межах нижньої частини (перша половина останньої чверті IV ст. до н. е.) хронологічного діапазону запропонованого А. Ю. Алексеевим (320—300 рр. до н. е.; Алексеев 2003, с. 270). До цього ж хронологічного горизонту можна віднести комплекс XII Беглицького некрополя (Монахов 1999, с. 431—432), курган 1/1 Новоалександровки (Лукьяшко 2000, с. 167—168; Кац 2007, додаток X/1; Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 994), курган 12/1 могильника Височино V (Кац 2007, с. 442) і курган Азов 2/3 (Монахов 1999, с. 431—443).

Частину поховань у катакомбах Нижнього Дону даного часу можна пов'язувати з новими кочовиками (аналогії див.: Гречко, Карнаух 2011, с. 254—256; Гречко, Котенко, Крюченко 2020, с. 67—68), а також з похованнями скіфів — союзників Сатира II (Лукьяшко 2000, с. 179). Даному припущенням не суперечать

вищенаведені датування, які не виключають 310/309 рр. до н. е. для здійснення поховань.

Незначна кількість скіфських поховань кінця IV — III ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Синика 2016) і відсутність поховань нових номадів у Північному Причорномор'ї не суперечить нашим припущенням про те, що війни останньої третини IV ст. до н. е. велися не за територію Північного Причорномор'я, а могли мати інші причини.

Центральне місце всього Дніпровського лісостепового Лівобережжя — Більське городище — припиняє своє функціонування синхронно зі Скіфією наприкінці IV ст. до н. е. Ймовірно, основною причиною цього була поразка і зникнення місцевої напівкочової аристократії. Після зникнення носіїв політичної влади, рядове населення покинуло непотрібне їм величезне городище, яке, до того ж, тепер не було кому захищати. Слідів руйнувань на городищі не зафіксовано. Думка про сарматів, як винуватців зникнення Більська (Шрамко Б. А. 1987, с. 165) на сьогодні не відповідає стану джерельної бази. Грандіозні укріплення жодного разу не були захоплені ворогом в результаті бойових дій. Ймовірно, лише одного разу скіфам удалося переконати місцеві племена підкоритися і стати частиною найбільш могутнього військово-політичного утворення на півдні Східної Європи — Скіфії.

Період 4. Життя після Скіфії. Останній період можна охарактеризувати як доживання осілого населення частини городищ після зникнення поховань місцевої аристократії та фіналу Скіфії (кінець IV — перша третина III ст. до н. е.). Не можна виключати перебування незначних груп скіфів на території Придніпровського терасового Лісостепу у цей час (Старе, к. 15/1; рис. 9: 4).

Серія клейм з поселень і городищ говорить про продовження їх функціонування і в першій чверті III ст. до н. е. (Болтрик, Фіалко 1994; Гречко 2004, с. 32; Котенко, Гречко 2019, с. 62). На Басівському городищі також була виявлена серія борисфенів цього ж часу (Скорый Зимовец 2014, с. 150).

Населення деяких укріплених поселень Лісостепу (Басівка, Циркуни) продовжує отримувати античні імпорти аж до кінця першої третини III ст. до н. е.³ Вони перериваються близько 270 р. до н. е., що, ймовірно, було пов'язано з військовою компанією східних кочовиків (сіраків та інших) (Бруяко 1999; Гречко, Карнаух 2011). Кочовики наносять удар зі сходу (з Прикубання або Волго-Донського межиріччя; Виноградов, Марченко, Рогов 1997, с. 18). О. В. Симоненко на основі аналізу комплексів зі специфічними

1. Канфароподібний кілік зі штампованим орнаментом на дні другої — третьої чверті IV ст. до н. е. (Мурзін та ін. 1995b, с. 83—85).

2. Наприклад, гераклеїська клеймлена амфора варіанту П-А-1 з магістратським клеймом V групи (ΚΡΟΝΙΟΣ) 20-х рр. — останнього десятиліття IV ст. до н. е. (Шрамко Б. А. 1995b, с. 48; Кац 2007, с. 430, табл. 6: 12). Крім того, до цього часу відносяться кілька фрагментів амфор Коса, Родосу і Книда (Задніков 2014, с. 9).

3. Ці контакти могли здійснюватися за посередництва скіфського населення Північного Причорномор'я, яке все ще залишилось в регіоні (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 982—998).

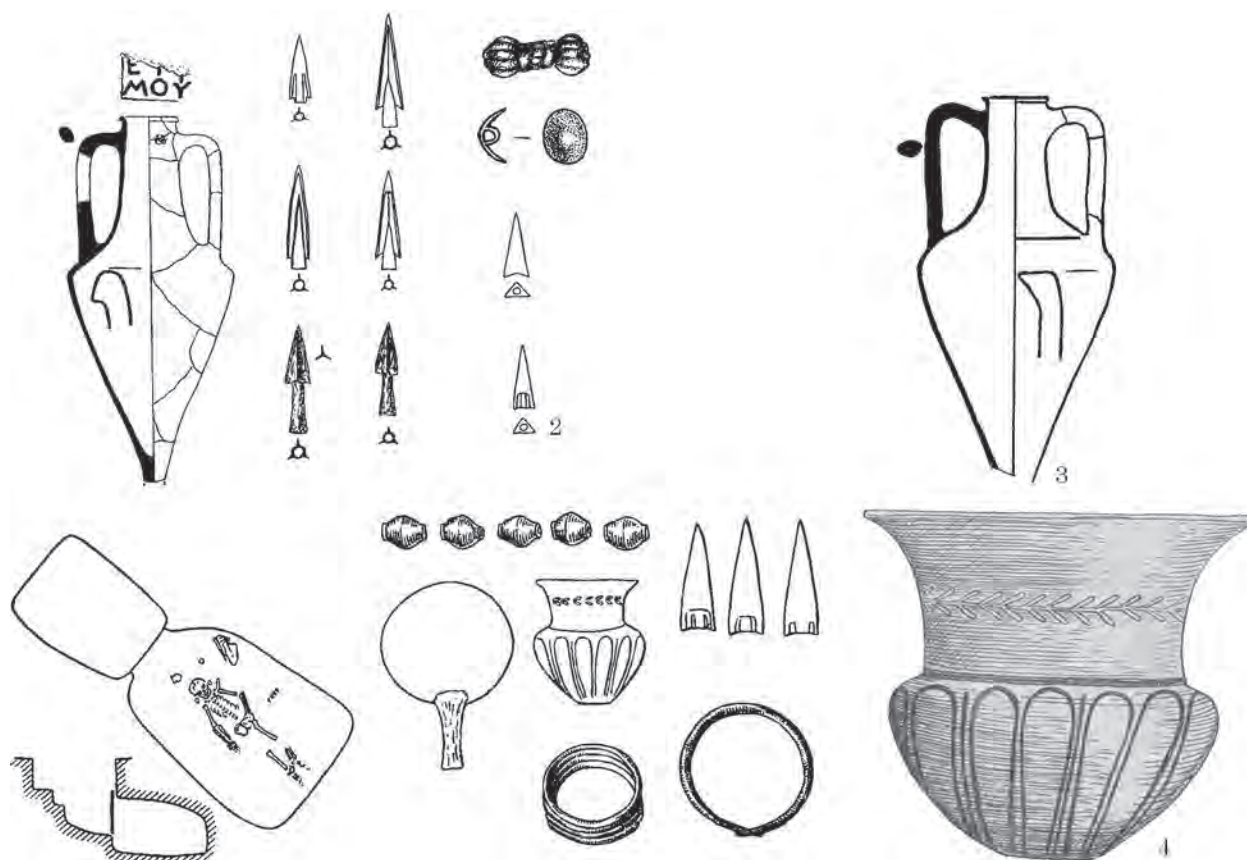
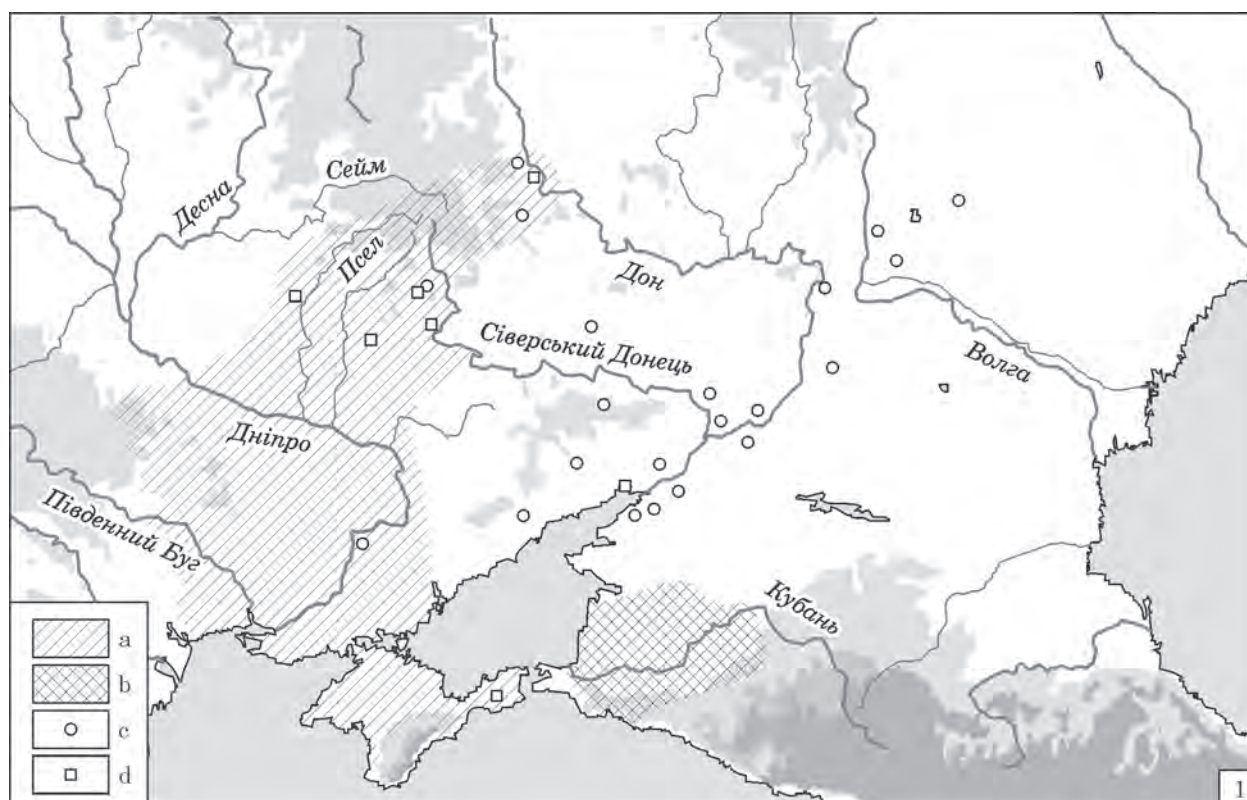

Рис. 9. Етнокультурна ситуація на півдні Східної Європи в IV ст. до н. е. і найпізніші лісостепові комплекси Сіверського Дінця та Середнього Дону: 1 — східні рубежі Скіфії у IV ст. до н. е. (Гречко, Карнаух 2011, рис. 1); 2 — Старий Мерчик 4, курган 4; 3 — Старий Мерчик 4, курган 5; 4 — Старе, к. 15 (за Фіалко 1994; Бандуровський 2001b). Умовні позначки: а — основний ареал поширення скіфських пам'яток у IV ст. до н. е.; б — савромато-сарматські могили Прикубання IV ст. до н. е.; с — комплекси східного походження IV — початку III ст. до н. е.; д — поселенські структури, що зазнали руйнувань у другій половині IV ст. до н. е.

деталіями кінського спорядження (Гостре на Донбасі, Нікополь, Чистеньке у Криму, Глинне та Гевань) «звинуватив» у подіях кінця першої третини III ст. до н. е. меотів, яким належали некрополі на Північно-Західному Кавказі (Закубанні) типу Тенгинська-Новолабинська. Питання участі у рейді або рейдах савроматів чи сираків дослідник лишив відкритим (Симоненко 2018, с. 35). Аргументи дослідника слід визнати переконливими.

Можна припускати, що розрив добросусідських відносин між колишніми союзниками, ймовірно, після зміни політики Пантикапею (смерть Спартока III (284 р. до н. е.) і призвів до нападу східних кочовиків на Боспор (Виноградов, Марченко, Рогов 1997, с. 18).

Басівське, Глинське та Циркунівське городища (сіверськодонецький Лісостеп) продовжують використовуватися місцевим населенням, яке залишилося після кризи кінця першої третини III ст. до н. е. і наприкінці III — I ст. до н. е. На перших двох посульських укріпленнях зафіксовані матеріали зарубинецької культури¹ (Ильинская 1961), а на Циркунах — меотського типу (Пеляшенко 2018, с. 209—216), що відображає всю складність і багатовекторність процесів, які відбувалися у східноєвропейському Лісостепу після завершення існування Скіфії у Північному Причорномор'ї.

Таким чином, є підстави вважати, що наприкінці IV ст. до н. е. скіфи, були змушені зійти з історичної арени. Після зникнення Скіфії починається значний рух народів, який призвів до корінної зміни етнополітичної ситуації на півдні Східної Європи в III ст. до н. е.

1. Ліпний кухонний посуд вказує на те, що частина місцевого населення скіфського часу лишилась на місці (Ильинская 1961; Пеляшенко 2018, с. 214).

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени.* Харьков: Райдер.
- Бандуровський, О. В. 2001. Античні амфори з курганів скіфського періоду Лівобережної Лісостепоної України. *Археологія*, 1, с. 68-79.
- Бандуровський, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант).* Киев: ИА НАН Украины.
- Берестнев, С. И. 1985. О погребениях предскифского периода левобережной лесостепи Украины. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья.* Днепропетровск: ДНГУ, с. 98-107.
- Бессонова, С. С. 1990. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений. В: Зубарь, В. М. (ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины.* Киев: Наукова думка, с. 17-40.
- Бессонова, С. С. 2000. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу. *Археологія*, 2, с. 116-131.
- Бессонова, С. С. 2009. Каменные изваяния в контексте этнополитической истории Скифии. *Stratum plus*, 3, с. 14-93.
- Бойко, Ю. Н. 1999. Меридионально ориентированные погребения Приднепровской Лесостепи скифского времени. *Древности*, 4, с. 59-78.
- Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. И. 2001. *Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Кульбаха (Ворсклинский регион скифского времени).* Харьков: Каравелла.
- Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1994. *Отчет о работе экспедиции «Сула-94».* НА ИА НАН Украины, ф. 64, 1994/124.
- Бруяко, И. В. 1999. От диорамы к панораме (о перспективах на пути решения проблемы северопонтийского кризиса III в. до Р. Х.). *Stratum plus*, 3, с. 325-332.
- Бруяко И. В. 2005. *Ранние кочевники в Европе (X—V вв. до Р. Х.).* Кишинев: Высшая антропологическая школа.
- Буйнов, Ю. В. 2003. Поселення бондарихинської культури біля с. Червоний Шлях на Харківщині. *Вісник Харківського університету*, 31, с. 6-16.
- Буйнов, Ю. В. 2016. Этнокультурные процессы в бассейне Ворсклы в период до возникновения Бельского городища (XII—IX вв. до н. э.). В: Корост, І. І. (ред.). *Феномен Більського городища — 2016.* Харків: Майдан, с. 19-34.
- Буйнов, Ю. В. 2018. К вопросу о генезисе юхновской культуры. В: Корост, І. І. (ред.). *Феномен Більського городища — 2018.* Харків: Майдан, с. 17-37.
- Вавилов, Н. И., Букин, Д. Д. 1956. *Земледельческий Афганистан.* В: Избранные труды Н. И. Вавилова, 5. Москва: Наука, с. 45-404.
- Виноградов, Ю. А., Марченко, К. К., Рогов, Е. Я. 1997. Сарматы и гибель «Великой Скифии». *Вестник древней истории*, 3, с. 93-103.
- Гаврилюк, Н. А. 1999. *История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.* Киев: ИА НАН Украины.
- Гавриш, П. Я. 2000. *Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля).* Полтава: Археологія.
- Голубева, І. В., Окатенко, В. М., Пеляшенко, К. Ю. 2009. Охоронні дослідження пам'яток скіфського часу на Харківщині. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 73-78.
- Гречко, Д. С. 2004. Нові античні матеріали III—II ст. до н. е. з поселень Харківщини. В: *Проблеми історії та археології України.* Харків: ХНУ, с. 32.
- Гречко, Д. С. 2010а. Курганы Нижнего Побужья VI — первой половины V вв. до н. э.: греки или скифы? *Древности*, 9, с. 116-135.
- Гречко, Д. С. 2010b. *Населення скіфського часу на Сіверському Дініці.* Київ: ІА НАН України.
- Гречко, Д. С. 2016а. О критериях выделения кочевнических захоронений скифского времени в Лесостепи. В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи.* Дніпро: Ліра, с. 227-238.
- Гречко, Д. С. 2016b. От Архаической Скифии к Классической. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 33-60.
- Гречко, Д. С. 2016c. Классическая Скифия: начало (последние десятилетия VI — первая четверть V в. до н. э.). *Revista arheologică*, XII, 1—2, с. 145-168.
- Гречко, Д. С. 2017. О формировании Классической Скифии в V в. до н. э. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 78-106.

- Гречко, Д. С. 2018. Поховальний обряд населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя ранньоскіфського часу: варіант аналізу. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 20-44.
- Гречко, Д. С., Карнаух, Е. Г. 2011. Некоторые вопросы этнокультурной истории юга Восточной Европы конца скифского периода. *Stratum plus*, 3, с. 245-261.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С. 2018. Археологічні дослідження Більського археологічного комплексу у 2017 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*, с. 42-74.
- Гречко, Д. С., Котенко, В. В., Крютченко, А. А. 2020. Бельское городище: миграции и развитие комплекса. *Stratum plus*, 3, с. 53-72.
- Гречко, Д. С., Шелехань, О. В. 2012. *Гришковский могильник скифов на Харьковщине*. Киев: ИА НАН Украины.
- Григорьев, В. П., Скорый, С. А. 2011. Скифские курганы у с. Вишнополь на юге Днепровской Правобережной Лесостепи. *Stratum plus*, 3, с. 175-212.
- Дубовская, О. Р. 1997. Об этнокультурной атрибуции «новочеркасских» погребений Северного Причерноморья. *Археологический альманах*, 6, с. 181-217.
- Завойкин, А. А. 2010. Архаический, классический и эллинистический периоды (VI—II вв. до н. э.). В: Бонгард-Левин, Г. М., Кузнецов, В. Д. (ред.). *Античное наследие Кубани*. 2. Москва: ИА РАН, с. 12-79.
- Задніков, С. А. 2014. *Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу*. Автореферат дисертації к. і. н. Київ.
- Ильинская, В. А. 1961. Позднескифский слой Басовского городища. *Краткие сообщения Института археологии*, 11, с. 59-63.
- Ильинская, В. А. 1968b. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Кац, В. И. 2007. *Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения)*. Симферополь; Керчь: Институт востоковедения.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи днепровского лесостепного правобережья*. Киев: Наукова думка.
- Комар, А. В. 2008. К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности. Шиловских курганов. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 2, с. 11-44.
- Копылов, В. П. 1994. Греческая керамика из раннескифских погребений Нижнего Подонья. В: Копылов, В. П. (ред.). *Международные отношения в бассейне черного моря в древности и средние века*. Ростов на Дону: РГПУ, с. 22-25.
- Копылов, В. П. 2006. Греко-варварские взаимоотношения в области р. Танаис в VII—VI вв. до н. э. В: Соловьев, С. Л. (ред.). *Греки и варвары на Боспоре Киммерийском VII—I вв. до н. э.* Санкт-Петербург, с. 80-88.
- Крадин, Н. Н. 2007. *Кочевники Евразии*. Алматы: Дайк-пресс.
- Котенко, В., Гречко, Д. 2019. Керамический импорт Херсонеса Таврического в восточноевропейской Лесостепи. *Revista arheologică*, XV, 2, с. 53-67
- Кузнецов, В. Д. 1991. Кепы: ионийская керамика. *Советская археология*, 4, с. 36-52.
- Кузнецова, Т. М. 1994. Припонтский регион в период скифской архаики. *Боспорский сборник*, 4, с. 5-11.
- Кулатова, И. М., Супруненко, О. Б. 2010. *Курганы скифского часу западной округи Більського городища*. Київ: Археологія.
- Лукьяшко, С. И. 2000. К реконструкции событий конца IV — начала III вв. до н. э. на Нижнем Дону. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология*. Москва: ИА РАН, с. 167—180.
- Ляпушкин, И. И. 1961. *Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа*. Материалы и исследования по археологии СССР, 104. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.
- Махортых, С. В. 2009. К истории изучения курганных некрополей Бельского городища. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев: Гротек, с. 268-278.
- Махортых, С. В. 2012. Хронология Перещепинского курганного могильника близ Бельска. *Stratum plus*, 3, с. 145-160.
- Махортых, С. В. 2019. Золотые накладки на деревянные сосуды из Перещепинского могильника близ Бельска. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 470-482.
- Махортых, С. В. Ролле, Р. 2011. Воинские погребения на некрополях Бельского городища. В: Молодин, В. И., Хансен, С. (ред.). *Terra Scythica*. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, с. 149-154.
- Медведев, А. П. 1999. *Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.
- Мельник, Е. Н. 1905. Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900—1901 гг. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XII Археологического съезда*, 1. Москва: А. И. Мамонтов, с. 673-744.
- Мозолевський, Б. М. 1990. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії. *Археологія*, 1, с. 122-139.
- Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы)*. Киев: Стилоос.
- Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э.* Саратов: Саратовский государственный университет.
- Мурзін, В. Ю., Ролле, Р. 1996. Скіфські міста у лісостепу (до постановки питання). В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 181-182.
- Мурзін, В. Ю., Ролле, Р., Скорый, С. А. 1995. Дослідження курганів на території Більського городища. *Полтавський археологічний збірник*, 3, с. 79-86.
- Назаров, В., Скорый, С. 2019. Скифские катакомбы в междуречье Роси и Тясмина. *Revista arheologică*, XV, 1, с. 47-64.
- Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.
- Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2019. Палеоботаничні дослідження. В: Скорый, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. *Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: Майдан, с. 320-327.
- Пеляшенко, К. Ю. 2014. *Ліпний посуд населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу*. Дисертація к. і. н. Київ.

- Пеляшенко, К. Ю. 2018. Древности III—I вв. до н. э. лесостепного Подонцовья. *Археология і давня історія України*, 2 (27), с. 204-218.
- Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України, ІКЗ «Більськ».
- Плетнева, С. А. 1982. *Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей*. Москва: Наука.
- Плетнева, С. А. 2003. *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV—XIII века)*. Воронеж: ВГУ.
- Полин, С. В. 1992. *От Скифии к Сарматии*. Киев: ИА АН Украины.
- Полин, С. В. 1994. О походе Дария в причерноморскую Скифию. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности Скифов*. Киев: Наукова думка, с. 88-102.
- Раевский, Д. С. 1995. Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип. *Вестник древней истории*, 4, с. 87-96.
- Симоненко, А. В. 2018. О сарматском завоевании Скифии. *Нижеволожский археологический вестник*, 17 (1), с. 27-49.
- Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: Наукова думка.
- Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)*. Киев: ИА НАН Украины.
- Скорый, С., Зимовец, Р. 2014. К проблеме товарно-денежных отношений у населения Восточноевропейской Лесостепи в скифскую эпоху. *Наукові записки. Серія історичні науки*, 21, с. 141-156.
- Скрипкин, А. С. 2016. Гибель Скифии: Сарматский фактор. *Stratum plus*, 3, с. 17-31.
- Смирнов, К. Ф. 1984. *Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии*. Москва: Наука.
- Супруненко, О., Шерстюк, В. 2019. Розкопки курганного могильника скіфського часу біля с. Покровська Багачка. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 206-208.
- Таиров, А. Д. 2008. Ритмы степной Евразии: импульс VI в. до н. э. В: Ваулин, С. Д. (ред.). *Наука ЮУрГУ*. 1. Челябинск: ЮУрГУ, с. 160-164.
- Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2016. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное*. Тирасполь: Stratum plus.
- Толстиков, В. П. 1984. К проблеме образования Боспорского государства (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI — первой половине V вв. до н. э.). *Вестник древней истории*, 3, с. 24-48.
- Толстиков, В. П. 2011. К проблеме «взаимовлияния» эллинской и варварских культур на Боспоре в VI—V вв. до н. э. В: Вахтина, М. Ю. (ред.). *Боспорский феномен. Население, языки, контакты*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 54-58.
- Фиалко, Е. Е. 1994. *Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи*. Киев: ИА НАН Украины.
- Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Шелехань, О. В. 2016. Поховання мечників скіфського лісостепу. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища*. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПК, с. 52-72.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.
- Шрамко, Б. А. 1988. Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерлы. *Вестник Харьковского университета*, 22, с. 102—103.
- Шрамко, Б. А. 1990. Была ли Лесостепь завоевана скифами. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини*. Полтава, с. 124-126.
- Шрамко, Б. А. 1995. Новые раскопки на Восточном укреплении Бельского городища. *Полтавський археологічний збірник*, 3, с. 42-49.
- Шрамко, І. Б. 2006. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5). В: Черненко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 33-56.
- Шрамко, І. Б., Буйнов, Ю. В. 2012. Переход от бронзы к железу в Днепро-Донецкой лесостепи. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 309-332.
- Alexandrescu, P. 1998. Geten, Skythen und chora von Histria in archaischer Zeit. В: Лордкипанидзе, О. Д. (ред.). *Местные этнополитические объединения Причерноморья VII—IV вв. до н. э.* Тбилиси, S. 281-294.
- Fernández-Götz, M. 2018. Urbanization in Iron Age Europe: Trajectories, Patterns, and Social Dynamics. *Journal of Archaeological Research*, 26 (2), p. 117-162.
- Grechko D. S. 2020a. About the dating of the scythian type arrowheads of the late hallstatt period from Central Europe. *Археологія*, 4, p. 12-27.
- Grechko, D. S. 2020b. Chronological Schemes of Central Europe of the Late Hallstatt Period (HaD): New Opportunities for Synchronization and Refinement of Dates. *Sprawozdania archeologiczne*, 72, 2, p. 585—605.
- Miller, A. R., Johnson, J. A., Makhortykh, S., Litvinova, L., Taylor, T., Rolle, R., Makarewicz, C. A. 2019. Mobility and diet in the Iron Age Pontic Forest-Steppe: a multi-isotopic study of urban population at Bel'sk. *Archaeometry*, 61, 6, p. 1399-1416.

REFERENCES

- Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Babenko, L. I. 2005. *Pesochinski kurganni mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.
- Bandurovskiy, O. V. 2001. Antychni amfory z kurhaniv skifskoho periodu Livoberezhnoi Lisostepovoi Ukrainy. *Arkheolohiia*, 1, s. 68-79.
- Bandurovskii, A. V., Buinov, Iu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni (severskodonetski variant)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Berestnev, S. I. 1985. O pogrebeniakh predskifskogo perioda levoberezhnoi lesostepi Ukrainy. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ia*. Dnepropetrovsk: DnGU, s. 98-107.
- Bessonova, S. S. 1990. Skifskie pogrebalyne kompleksy kak istochnik dlia rekonstruktsii ideologicheskikh predstavlenii. In: Zubar, V. M. (ed.). *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 17-40.
- Bessonova, S. S. 2000. Deiaki zakonornosti rozmishchennia pam'iatok skifskoho chasu v Ukrainkomu Livoberezhnomu Lisostepu. *Arkheolohiia*, 2, s. 116-131.
- Bessonova, S. S. 2009. Kamennye izvaiianii v kontekste etnopoliticheskoi istorii Skifii. *Stratum plus*, 3, s. 14-93.
- Boiko, Iu. N. 1999. Meridionalno orientirovannye pogrebeniia Pridneprovskoi Lesostepi skifskogo vremeni. *Drevnosti*, 4, s. 59-78.

- Boiko, Iu. N., Berestnev, S. I. 2001. *Pogrebeniia VII—IV vv. do n. e. kurgannogo mogilnika u s. Kupevakha (Vorsklinskii region skifskogo vremeni)*. Kharkov: Karavella.
- Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 1994. *Otchet o rabote ekspedit-sii «Sula-94»*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1994/124.
- Bruiaiko, I. V. 1999. Ot dioramy k panorame (o perspektivakh na puti resheniia problemy severopontiiskogo krizisa III v. do R. Kh.). *Stratum plus*, 3, s. 325-332.
- Bruiaiko I. V. 2005. *Rannie kochevniki v Evrope (X—V vv. do R. Kh.)*. Kishinev: Vysshiaia antropologicheskaia shkola.
- Buinov, Yu. V. 2003. Poselenia bondarykhinskoi kul'tury bilia s. Chervonyi Shliakh na Kharkivshchyni. *Visnyk Kharkivskoho universytetu*, 31, s. 6-16.
- Buinov, Iu. V. 2016. Etnokulturne protsessy v basseine Vorskly v period do vznikoveniia Belskogo gorodishcha (XII—IX vv. do n. e.). In: Korost, I. I. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2016*. Kharkiv: Maidan, s. 19-34.
- Buinov, Iu. V. 2018. K voprosu o genezise iukhnovskoi kul'tury. In: Korost, I. I. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2018*. Kharkiv: Maidan, s. 17-37.
- Vavilov, N. I., Bukinich, D. D. 1956. *Zemledelcheskii Afganistan*. In: Izbrannye trudy N. I. Vavilova, 5. Moskva: Nauka, s. 45-404.
- Vinogradov, Iu. A., Marchenko, K. K., Rogov, E. Ia. 1997. Sarmaty i gibel «Velikoi Skifii». *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 93-103.
- Gavriliuk, N. A. 1999. *Istoriia ekonomiki Stepnoi Skifii VI—III vv. do n. e.* Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Havrysh, P. Ya. 2000. *Plemena skifskoho chasu v lisostepu Dniprovsokoho Livoberezhzhia (za materialamy Prypsillia)*. Poltava: Arkheolohiia.
- Holubieva, I. V., Okatenko, V. M., Peliashenko, K. Yu. 2009. Okhoronni doslidzhennia pam'iatok skifskoho chasu na Kharkivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 73-78.
- Hrechko, D. S. 2004. Novi antychni materialy III—II st. do n. e. z poselen Kharkivshchyni. In: *Problemy istorii ta arkheolohii Ukrainy*. Kharkiv: KhNU, s. 32.
- Grechko, D. S. 2010a. Kurgany Nizhnego Pobuzhia VI — pervoi poloviny V vv. do n. e.: greki ili skify? *Drevnosti*, 9, s. 116-135.
- Hrechko, D. S. 2010b. *Naselennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Grechko, D. S. 2016a. O kriteriakh vydeleniia kochevnicheskikh zakhoronenii skifskogo vremeni v Lesostepi. In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Skhidnoi Yevropy*. Dnipro: Lira, s. 227-238.
- Grechko, D. S. 2016b. Ot Arkhaicheskoi Skifii k Klasicheskoi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 33-60.
- Grechko, D. S. 2016c. Klassicheskaia Skifia: nachalo (poslednie desiatiletia VI — perviaia chetvert V v. do n. e.). *Revista arheologică*, XII, 1—2, s. 145-168.
- Grechko, D. S. 2017. O formirovanii Klassicheskoi Skifii v V v. do n. e. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 78-106.
- Hrechko, D. S. 2018. Pokhvalnyi obriad naselennia Dniprovsokoho Lisostepovoho Livoberezhzhia rannoskifskoho chasu: variant analizu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (26), s. 20-44.
- Grechko, D. S., Karnaukh, E. G. 2011. Nekotorye voprosy etnokulturnoi istorii iuga Vostochnoi Evropy kontsa skifskogo perioda. *Stratum plus*, 3, s. 245-261.
- Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzhhevuska, S. S. 2018. Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho arkheolohichnogo kompleksu u 2017 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2017*, s. 42-74.
- Grechko, D. S., Kotenko, V. V., Kriutchenko, A. A. 2020. Belskoe gorodishche: migratsii i razvitie kompleksa. *Stratum plus*, 3, s. 53-72.
- Grechko, D. S., Shelekhan, O. V. 2012. *Grishkovskii mogilnik skifov na Kharkovshchine*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Grigorev, V. P., Skoryi, S. A. 2011. Skifskie kurgany u s. Vishnopol na iuge Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. *Stratum plus*, 3, s. 175-212.
- Dubovskaia, O. R. 1997. Ob etnokulturnoi atributsii «novocherkasskikh» pogrebenii Severnogo Prichernomoria. *Arkheologicheskii almanakh*, 6, s. 181-217.
- Zavoikin, A. A. 2010. Arkhaicheskii, klassicheskii i elinisticheskii periody (VI—II vv. do n. e.). In: Bongard-Levin, G. M., Kuznetsov, V. D. (ed.). *Antichnoe nasledie Kubani. 2*. Moskva: IA RAN, s. 12-79.
- Zadnikov, S. A. 2014. *Antychnyi keramichniy import na Bilskomu horodyshchi skifskoho chasu*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Kyiv.
- Ilinskaia, V. A. 1961. Pozdneskifskii sloi Basovskogo gorodishcha. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 11, s. 59-63.
- Ilinskaia, V. A. 1968b. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia (kurgany Posulia)*. Kiev: Naukova dumka.
- Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Kats, V. I. 2007. *Grecheskie keramicheskie kleima epokhi klassiki i ellinizma (opyt kompleksnogo izucheniia)*. Simferopol: Kerch: Institut vostochnoi istorii.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi dneprovskogo lesostepnogo pravoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.
- Komar, A. V. 2008. K voprosu o date i etnokulturnoi prinalozhnosti. Shilovskikh kurganov. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 2, s. 11-44.
- Kopylov, V. P. 1994. Grecheskaia keramika iz ranneskifskikh pogrebenii Nizhnego Podonia. In: Kopylov, V. P. (ed.). *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine chernogo moria v drevnosti i srednie veka*. Rostov na Donu: RGPU, s. 22-25.
- Kopylov, V. P. 2006. Greko-varvarskie vzaimootnosheniia v oblasti r. Tanais v VII—VI vv. do n. e. In: Solovev, S. L. (ed.). *Greki i varvary na Bospore Kimmeriiskom VII—I vv. do n. e.* Sankt-Peterburg, s. 80-88.
- Kradin, N. N. 2007. *Kochevniki Evrazii*. Almaty: Daikpress.
- Kotenko, V., Grechko, D. 2019. Keramicheskii import Khersonesa Tavricheskogo v vostochnoevropeiskoi Lesostepi. *Revista arheologică*, XV, 2, s. 53-67.
- Kuznetsov, V. D. 1991. Kepy: ionijskaia keramika. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 36-52.
- Kuznetsova, T. M. 1994. Pripontiiskii region v period skifskoi arkhaiiki. *Bosporskii sbornik*, 4, s. 5-11.
- Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2010. *Kurhany skifskoho chasu zakhidnoi okruhy Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: Arkheolohiia.
- Lukiasenko, S. I. 2000. K rekonstruktsii sobytii kontsa IV — nachala III vv. do n. e. na Nizhnem Donu. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (ed.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e. Paleoeкологиia, antropologiia i arkheologiia*. Moskva: IA RAN, s. 167—180.
- Liapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoe Lesostepnoe Levoberezhie v epokhu zheleza. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 104. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Shliakh.
- Makhortykh, S. V. 2009. K istorii izucheniia kurgannykh nekropolei Belskogo gorodishcha. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza*. Kiev: Grotesk, s. 268-278.
- Makhortykh, S. V. 2012. Khronologiia Pereshchepinskogo kurgannogo mogilnika bliz Belska. *Stratum plus*, 3, s. 145-160.
- Makhortykh, S. V. 2019. Zolotyie nakladki na dereviannye sosudy iz Pereshchepinskogo mogilnika bliz Belska. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 470-482.
- Makhortykh, S. V., Rolle, R. 2011. Voinskie pogrebeniia na nekropoliakh Belskogo gorodishcha. In: Molodin, V. I., Khansen, S. (ed.). *Terra Scythica*. Novosibirsk: IA Et SO RAN, s. 149-154.
- Medvedev, A. P. 1999. *Rannii zheleznyi vek Lesostepnogo Podonia. Arkheologiia i etnokulturnaia istoriia I tysiacheletia do n. e.* Moskva: Nauka.
- Melnik, E. N. 1905. Raskopki kurganov v Kharkovskoi gubernii 1900—1901 gg. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XII Arkheologicheskogo sieezda*, 1. Moskva: A. I. Mamontov, s. 673-744.
- Mozolevskiy, B. M. 1990. Kurhany vyshchoi skifskoi znati i problema politychnoho ustroiu Skifii. *Arkheolohiia*, 1, s. 122-139.
- Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodiana i Soboleva Mogily)*. Kiev: Stilos.

- Monakhov, S. Iu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomorie. Kompleksy keramicheskoi tary VII—II vekov do n. e.* Saratov: Saratovskii gosudarstvennyi universitet.
- Murzin, V. Yu., Rolle, R. 1996. Skifski mista u lisostepu (do postanovky pytannia). In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznogo viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, s. 181-182.
- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Skoryi, S. A. 1995. Doslidzhennia kurhaniv na terytorii Bilskoho horodyshcha. *Poltavskiy arkheolohichnyi zbirnyk*, 3, s. 79-86.
- Nazarov, V., Skoryi, S. 2019. Skifskie katakomby v mezhdureche Rosi i Tiasmina. *Revista arheologică*, XV, 1, s. 47-64.
- Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.
- Pashkevych, H. O., Horbanenko, S. A. 2019. Paleobotanichni doslidzhennia. In: Skoryi, S. A., Bilozor, V. P., Suprunenko, O. B., Kulatova, I. M. *Selyshcha skifskoho chasu v systemi Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: Maidan, s. 320-327.
- Peliashenko, K. Yu. 2014. *Lipnyi posud naselennia skifskoho chasu Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv.
- Peliashenko, K. Iu. 2018. Drevnosti III—I vv. do n. e. lesostepnogo Podontsovia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 204-218.
- Peliashenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud skifskoho chasu naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Kyiv; Kotelva: IA NAN Ukrainy, IKZ «Bilsk».
- Pletneva, S. A. 1982. *Kochevniki srednevekovia. Poiski istoricheskikh zakonomernosti*. Moskva: Nauka.
- Pletneva, S. A. 2003. *Kochevniki iuzhnorusskikh stepei v epokhu srednevekovia (IV—XIII veka)*. Voronezh: VGU.
- Polin, S. V. 1992. *Ot Skifii k Sarmatii*. Kiev: IA AN Ukrainy.
- Polin, S. V. 1994. O pokhode Dariia v prichernomorskuui Skifii. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Drevnosti Skifov*. Kiev: Naukova dumka, s. 88-102.
- Raevskii, D.S. 1995. Rannie skify: sreda obitaniia i khoziaistvenno-kulturnyi tip. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 87-96.
- Simonenko, A. V. 2018. O sarmatskom zavoevanii Skifii. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 17 (1), s. 27-49.
- Skoryi, S. A. 1997. *Steblev: skifskii mogilnik v Porose*. Kiev: Naukova dumka.
- Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi (problema vydeleniia iranskogo etnokulturnogo elementa)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Skoryi, S., Zimovets, R. 2014. K probleme tovarno-denezhnykh otnoshenii u naseleniia Vostochnoevropeiskoi Lesostepi v skifskuii epokhu. *Naukovi zapysky. Seriia istorychni nauky*, 21, s. 141-156.
- Skripkin, A. S. 2016. Gibel Skifii: Sarmatskii faktor. *Stratum plus*, 3, s. 17-31.
- Smirnov, K. F. 1984. *Sarmaty i utverzhenie ikh politicheskogo gospodstva v Skifii*. Moskva: Nauka.
- Suprunenko, O., Sherstiuk, V. 2019. Rozkopky kurhannoho mohylnyka skifskoho chasu bilia s. Pokrovska Bahachka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 206-208.
- Tairov, A. D. 2008. Ritmy stepnoi Evrazii: impuls VI v. do n. e. In: Vaulin, S. D. (ed.). *Nauka IuUrGU*. 1. Cheliabinsk: IuUrGU, s. 160-164.
- Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskii mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinoe*. Tiraspol: Stratum plus.
- Tolstikov, V. P. 1984. K probleme obrazovaniia Bosporskogo gosudarstva (Opyt rekonstruktsii voenno-politicheskoi situatsii na Bospore v kontse VI — pervoi polovine V vv. do n. e.). *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 24-48.
- Tolstikov, V. P. 2011. K probleme «vzaimovliianiia» elinskoi i varvarskikh kultur na Bospore v VI—V vv. do n. e. In: Vakhtina, M. Iu. (ed.). *Bosporskii fenomen. Naselenie, iazyki, kontakty*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 54-58.
- Fialko, E. E. 1994. *Pamiatniki skifskoi epokhi Pridneprovskoi terrasvoi Lesostepi*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Iu. V., Polin, S. V., Skoryi, S. A., Bokii, N. M., Grebennikov, Iu. S. 1986. *Skifskie pogrebalnye pamiatniki stepei Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.
- Shelekhhan, O. V. 2016. Pokhovannia mechnykyv skifskoho lisostepu. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha*. Kyiv; Poltava: TsP NANU i UTOPIK, s. 52-72.
- Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.
- Shramko, B. A. 1988. Raskopki kurganov i maidanov v basseine r. Merly. *Vestnik Kharkovskogo universiteta*, 22, s. 102—103.
- Shramko, B. A. 1990. Byla li Lesostep zavoevana skifami. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Okhorona i doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Poltavshchyny*. Poltava, s. 124-126.
- Shramko, B. A. 1995. Noveye raskopki na Vostochnom ukreplenii Belskogo gorodishcha. *Poltavskiy arkheolohichnyi zbirnyk*, 3, s. 42-49.
- Shramko, I. B. 2006. Rannii period v istorii herodotivskogo Helonu (za materialamy rozkopok zolnyka № 5). In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Bilske horodyshche ta yoho okruha (do 100-richchia pochatku polovyykh doslidzhen)*. Kyiv: Shliakh, s. 33-56.
- Shramko, I. B., Buinov, Iu. V. 2012. Perekhod ot bronzy k zhelezu v Dnepro-Donetskoi lesostepi. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik*, 2, s. 309-332.
- Alexandrescu, P. 1998. Geten, Skythen und chora von Histria in archaischer Zeit. In: Lordkipanidze, O. D. (ed.). *Mestnye etnopoliticheskie obiedineniia Prichernomoria VII—IV vv. do n. e.* Tbilisi, S. 281-294.
- Fernández-Götz, M. 2018. Urbanization in Iron Age Europe: Trajectories, Patterns, and Social Dynamics. *Journal of Archaeological Research*, 26 (2), p. 117-162.
- Grechko D. S. 2020a. About the dating of the scythian type arrowheads of the late hallstatt period from Central Europe. *Arkheolohiia*, 4, p. 12-27.
- Grechko, D. S. 2020b. Chronological Schemes of Central Europe of the Late Hallstatt Period (HaD): New Opportunities for Synchronization and Refinement of Dates. *Sprawozdania archeologiczne*, 72, 2, p. 585—605.
- Miller, A. R., Johnson, J. A., Makhortykh, S., Litvinova, L., Taylor, T., Rolle, R., Makarewicz, C. A. 2019. Mobility and diet in the Iron Age Pontic Forest-Steppe: a multi-isotopic study of urban population at Bel'sk. *Archaeometry*, 61, 6, p. 1399-1416.

D. S. Grechko

THE MAIN STAGES OF THE HISTORY OF POPULATION OF THE FOREST-STEPPE OF DNIEPER LEFT-BANK AREA IN THE MID-7th — EARLY 3rd CENTURY BC

The paper is devoted to the periodization of the ethnic and cultural history of population of the forest-steppe of Dnieper Left Bank area during the Scythian Age. The analysis of the whole set of data allows us to propose the following variant of reconstruction.

At the beginning of the Early Iron Age the great population movements took place at the territory of modern Ukraine resulting in a number transitions in the settlement pattern of both the steppe and forest-steppe regions. In the end of 9th century BC the peoples inhabited the Dnieper Left-bank region (Late Zrubna and Bondarika cultures) left the area.

Before the invasion of «Zhaboty» population from the Dnieper Right bank forest-steppe to the basin of the Middle Vorskla River in the last third of the 8th century BC here was extremely little population, probably represented by nomads of pre-Scythian period (the antiquities of Novoherkassk type). Except the Vorskla basin, only the barrows of nomadic people are known in the Dnieper-Donets forest-steppe.

During *the first period* (the mid-7th — first third of the 6th centuries BC) the stable agricultural population inhabited only the Middle Vorskla River basin. At that time semi-nomads occupied the territory of Psel and Vorskla basins. Farmers and semi-nomads created military and political union under the auspices of semi-nomads on this area.

During *the transition period* (military and political crisis in the mid-6th century BC) there was no desolation of North Pontic region. The change of the cultures has not been rapidly but it was gradually during the second — third quarters of the 6th century BC. The emergence of new group of nomads ca. mid-6th century BC in North Pontic region could provoke the wandering of the part of semi-nomads which dominated in this region in Early Scythian period. The appearance of new groups of nomads coincided with the settlement of the Forest-Steppe zone between Dnieper and Don rivers about the mid-6th century BC or it could be the reason for this process. It was accompanied by the building of new fortifications and the transformation of some settlements into hillforts. According to available data, the semi-nomadic aristocracy legalized the power of new rulers and joined them or was defeated in the Early Scythian period.

During *the second period* (third quarter of the 6th — first third of the 5th centuries BC) the ethnic and cultural history of the tribes of Forest-Steppe of Dnieper Left Bank region was close to the situation described by Herodotus (IV. 102, 118, 119). It was characterized by the independence of the local tribes from the steppe inhabitants. Bilsk settlement was founded exactly at that time. We have reason to believe that its construction was connected with the return from the West campaign of some part of the nomads (semi-nomads?) after their arriving from the Ciscaucasia (the Geloni, the Melanchaeni, etc.). Such reconstruction doesn't exclude the assumption of some researchers (B. A. Shramko and others) that Bilsk settlement truly is the city of Gelonus mentioned by Herodotus. The tribal units of semi-nomads in the Eastern European Forest-Steppe (the Geloni, the Melanchaeni and others) which conquered the local agricultural population were still independent, significant force in the region after the settlement of North Pontic region by the Scythians at the last quarter of the 6th century BC. It's fully correlated with information of «The Father of History». The peak of the development of the settlement systems

in the Forest-Steppe of Dnieper Left Bank and the exchange with the Hellenes is traced at the last quarter of 6th — the first third of 5th centuries BC. At this stage, the Steppes didn't have a critical influence on the local tribes yet which were independent. The development of the ethnic and cultural situation in the Forest-Steppe zone was based on the changes that were the result of previous migrations. This period ended with the destabilization at the end of the first third of the 5th century BC.

The third period can be characterized as the existence of local tribes on the periphery of North Pontic Scythia (the end of the first third of the 5th — the beginning of the last quarter of the 4th centuries BC). The period since the acceptance of the power of the Royal Scythians till the final of the history of local tribes consists of two main stages in the context of Classical Scythia: 1) incorporation (the end of the first — second quarters of the 5th century BC) and mutually benefit relations (the second half of the 5th century BC — the turn of the 5th—4th centuries BC); 2) the beginning of the negativity and the crisis during the penetration of Steppe people into the Forest-Steppe (the turn of the 5th—4th centuries BC — the beginning of the last quarter of the 4th century BC). It was completed by the final of Scythia and termination of the funerals on all necropolises of the Forest-Steppe of Dnieper Left Bank area.

During the fourth period the settled population still lived on some sites after the disappearance of the barrow of local aristocracy and after the final of Scythia (the late 4th — first third of the 3rd centuries BC). Basivka and Hlynsk settlements on Sula River still used by the local population which remained after the crisis of the end of the first third of the 3rd century BC.

Keywords: Dnieper Left-Bank forest-steppe, Scythian Age, periodization, ethnic and cultural history.

Одержано 3.09.2021

ГРЕЧКО Денис Сергійович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

GRECHKO Denys S., Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3613-795X, e-mail:

ukrspadshina@ukr.net.